

Общество на аномия:
наблюдения, анализи,
реконструкции*

Дмитрий Варзоновцев

София, 2022

I. Аномията като базисно състояние на българската менталност

В днешното „интересно” време наблюдаваме съвсем пресни процеси и тенденции на консерватизъм и непоклатимост на традиционното реагиране чрез отказ да бъдат приети модерните практики и решения като всички правилници не само не се спазват, а поначало са такива, които не са изпълними... в контекста на човешкото.

Именно човешките „обстоятелства” лежат в основа и на прогреса, и на консервативната съпротива срещу него от страна на хората, които сякаш живеят в някакъв свой собствен индивидуалистичен свят, разделен от съвремието с невидимата мембрана на съпротивата на индивидуалното, базисното и обосноваващото.

Често в българското обществено мнение се изплува един образ - образът на изключителния индивидуалист. Но точно тук се изявява и абсолютното несъвпадение на индивидуалността, такава, каквато исторически е свързана именно с модернизацията, и индивидуалността като носител на базисните, архаично традиционалните обществени, именно мрежови отношения, зависимости и всекидневната борба за оцеляване.

За това налично състояние на българското общество „отговарят” и нелеката съдба на България и като общество и като територия, върху която с хилядолетия се разгръщат множество грами и трагедии на несигурно и отворено за натиск едва ли не от всички страни „влияние” и „присъствия” на коренно различни социалности в тяхната уникалност и непрозрачност едни за други.

И Хусерл и Алфред Шюц говорят за базисната интуиция за света какъвто е.

Всъщност това е точно това натрапено и потискащо индивидуалното у човек „въображение“.

Интересно е едно изследване на способността на хората да четат и разбират един специално подготвен текст, структурата на който включваше многозначни твърдения, предполагащи наличие на способност да бъде разкрита вътрешната им връзка като контекст, същинското съдържание на текста на Тамара Дридзе**. Другият момент, речникът на текста също се конструира с оглед на контролируемостта на експеримента. В хода на експеримента се оформиха няколко групи участници:

-първата група се оформи от хората, които не владееха и не разпознаваха речника. Те можеха да подредят текста дори да го повторят но не разбираха смисъла му посланието;

-втората група вече владееше речника, но също или не разбираше текста или изваждаше повърхностните смислови конотати. Баналности;

-третата група не само владееше текста, но и разбираше смисловото му съдържание, това което се определя като послание, съобщение, идея.

Трябва да се каже, че подобен феномен отдавна се фиксира в термина функционална неграмотност. Дридзе показва механизма, който възпира развитието на индивида точно поради неспособността му да „се ограмоти“, т.е. да започне да разбира смисъла на текста, да вижда света... правилно от гледна точка на абстрактни и безлични „чужди“ нормативи. Без тази надличностна, отчуждаваща индивида от „домашното“ базисно интуитивно разбиране на нещата каквито те са само за рода, за своите,

съвременният индивид не може ефективно да се адаптира към модерната мобилност и детерминираност на „моего“ от „чуждото“, А успехът става невъзможен.

Собствено именно просветителството, протестантизмът с неговата ориентация към самостоятелна инициатива и сметка са фундаментални условия за модернизацията на всичките ѝ етапи, но особено днес.

Българското общество, макар и като периферно е в рамките на тази западна културна версия Но това дълго догонване и тоталната периферност в случая не е резултат от различието между протестантизма и православие.

Религията е първа и основна стъпка към модерността защото създава визията за света, където всички са членове на единна общност-клир надхвърляща граници на домашно-роднински съобщество. Религията универсализира човешкото... чрез Аз и Буки.

Исторически и социокултурно погледнато обаче религиозните практики на приобщаване на индивида към всеобщото са ограничени с определени обстоятелства. И главно с неграмотността на мнозинство от вярващите и концентриране на знанието в кръга на посветените.

К. Манхайм отбелязва, че отделянето на религиозното от общественото е свързано с радикални често дори катастрофални промени в обществото, когато хората се сблъскват с необясними от гледна точка на религиозни догмати явления и процеси.

В тази връзка преходът от ограниченото кастово образование за четене и писане, което в известен смисъл отговаря на третата група в

изследването на Т. Другде модерните общества преминават към масовизация на образованието.

Грамотността е била необходима за интеграция на големите маси хора, които се „преместват“ от архаично домашните форми не само в земеделие, но и в занаятчийство в модерното индустриално В известен смисъл опрощаващо това е свързано с миграция от „село в града“. Заг пространствения образ на преселването било то от село в града, било то от родината в новия свят стои успореден и произвеждан от индустриализацията процес на институционализация от модерен тип.

В позитивистката традиция институция – социално установяване- е необходим компонент на всяко общество. Но тук се смесват две важни неща. Устойчивостта на непроменящото се обществено цяло не е институция в съвременен смисъл-не е общовалидна и безлична форма на взаимодействие, регулирана от закони, валидни не само за много повече индивиди отколкото архаичните обичаи и образи, но по принцип за всички без изключение.

Тази общовалидност и общозадължителност съвсем не изчерпва живот на хората в модерното общество, но постоянно ги държи на границата между своето и чуждото. Интенция на институционализацията се състои в изчерпване на тази граница в полза на чуждото, на другото.

Тук не става дума за различното, както и за разделение между хората. Именно в интуитивно-афективна сфера на архаичната семейно – домашна среда тази различия и разделения имат непосредствено визуален и поведенчески характер – се виждат и се усещат директно. Братя Грим доста точно разкриват в своите приказки тази сила на очевидното различие. В тази точка се откроява спецификата на социалността в

българското общество - институционалното далеч не печели пред интуитивно-афективното.

Когато говорим, че миналото живее в настоящето, това не значи че те съвпадат като линия на преминаване от вчера в днес и от днес в утре.

Миналото е актуално в степен, в която настоящето го „поставя на място” Това поставяне на място Оруел изрази в общоизвестното "Който контролира миналото, контролира бъдещето; който контролира настоящето, контролира миналото." Но става дума именно за текстуално-идеологическо разказване и преразказване на „историята”, свързано с радикални промени в обществото.

Заг тази модерна литературно-идеологическа практика стои именно конфликтът и сблъсъкът между интуитивно-емоционалното преживяване на миналото като настояще на рода, на семейството, на приятелството и институционално-дисциплиниращо му „вписване” в историята, каквато трябва да бъде... обща за всички граждани на модерната държава и за нацията като идентификационна норма, за която гражданите трябва да гласуват при решаване на всякакъв род общи за всички и за никой проблеми на модерната икономика, политика, култура, образование и всички останали „форми” на живот, каталогизирани и поставени в една редица от елементи и структури на обществената „система”.

В тази връзка е интересно, че в множество съвсем актуални конфликти и кризисни ситуации целта е именно „смяна на системата”, интуитивно улесняваща проблема чрез простото изземване на едни „остарели” норми и закони и подмяна с други –актуални за момент. Тази образност, която се наблюдава не само в България, но и по света свидетелства за разпада на едно почти митологическо възприемане на живота в линия, която

безпроблемно свързва миналото чрез настоящето с бъдещето. Но това вече е друг разговор.

Известен период от време в Западна Европа тези процеси са имали различна степен и размери, но вече към началото на XX столетие създадоха новата ментална среда, в която според Вебер вярата в Бога се трансформира във вярата в науката и технология ! За разлика от Тьонис не смятам, че общинното и общностното „се разделят” веднъж и завинаги. Семейно-домашното остава значим фактор в поведението както на архаичните индивидности, така и на модерните индивидуалности. Не става дума и за статистическото разпределение на отделни моменти от тази взаимовръзка (пример за която дава Хофстеде („Изследване на културата” Херт Хофстеде, Пол Пидърсен, Хеерт Хофстеде) Все пак ще се опитам в една или друга степен да представя нещо като схема на процеса на трансформация на централната в случая проблемна ситуация.

Това са точно тези типове непосредствено комуникативна социалност, един от които и беше определен от Зигмунд Бауман като втечняващото разлагане на всичко предходно и подмяна му с все по-отчуждаващи и формално безлични-машинни-отношения. А другият именно като домашно-родствен, традиционален слят в една непроменящата се мобилност на всекидневието.

Модерният тип домашно –семееното може да бъде представян като поле за възприемане и „превод” на външно задаваните преди всичко през „ограмотяване” общовалидни за даденото общество модели на поведение и втвърдени в съответната писмена форма ценности и цели, допустими за даденото семейство в неговото всекидневие.

В литературата този процес е свързан от една страна с интериоризация на общовалидните норми и ценности, а от друга с екстериоризация на „родните“, наследявани чрез фамилната памет от поколение към поколение обичаи и интуиции за дължимото в затвореното интимно пространство на семейството. (Ян Асман)

Точно тук се разгръщат водещите конфликти на модерното отчуждение. Те са свързани с институционализацията на все повече и по-дълбоки отношения и взаимовръзки от телесен, предметно-инструментален, афективно-емоционален характер. Институцията е именно модерната форма на всякакви отношения между хората – машинната трансформация и на душата и на тялото на социума.

Проекцията на този машинен конструкт в историята като вид универсализация на семейния институт е неадекватна на реалните отношения дори и в модерния, камо ли в архаичния свят на нуери (както смятат съпрузите Еванс-Причард, в изследването си на племето „Нуери“, например)

Би могло да се каже, че точно институционалният статус разкрива и самата динамика на взаимоотношенията от роднинско-домашно-семеен тип.

Тук писменото и устното се срещат на една територи, като едното отговаря за диалог с външния свят така да се каже в пространството, а другото за диалог в опита на поколенията. Ако обобщим казаното десакрализацията и институционализацията от една страна се сменя с репресията на институционалното говорене и мислене, а от другата отчуждението от тази натрапена нормативност и..деморализация на мрежевите отношения, тяхното „бягство“ в интуитивно удобен свят на

интуиция за подходящо в момента поведение. По същество отказ от моралния императив на модерното общество.

Всичко това дава основание да окачествим това пълно с напрежение конфликти и разделения състояние на българско общество като аномия. Терминът се въвежда от Дюркем в неговите изследвания на девиантното, отклоняващо се от приетите норми и правила поведение.

Според Р. Мертън в анализа на аномията важно да се отчита наличието на два елемента, които на аналитично ниво са разделени, но в конкретните ситуации са преплетени. Първо, това са цели, намерения и интереси, които се определят от конкретната култура, които се приемат като престижни и емоционално позитивни. Второ, някои от тези определени от културата нагласи имат отношение към първичните влечения на човека, но не се определят от тях.

Но както показва анализът по-горе такива първични влечения на човека са плод на социалните взаимодействия и се произвеждат именно в такива взаимодействия. Би могло да се каже, че Мертън в случая се сблъсква с базисния конфликт в самия човек – конфликт между породени от репресията на социума афекти и ирационални стремежи с нормите, цели и интереси, които всъщност му се напращват в едно модерно общество като задължителни въпреки и против, оформящото се в рамките на патриархално-домашно и семейно живеещо образно въображение. И феноменологическата социология (Шюц, Гарфинкел) и класическият представител на позитивизма в антропология и социология Ралф Линтън говорят за наличие на базисните структури и базисна личност. Докато във феноменологическата версия на позитивизма базисните структури лежат в полето на жизнения свят и не са индивидуални, а са по-скоро

колективни интуиции на групи хора. За класическия позитивизъм това е натуралистически ход, който оставя разбирането на аномия на ниво констатации и формални класификации.

Р.Мертън за разлика от последователно натуралистическите констатации признава разминаването между индивидуалните подбуди и приеманите от индивида средства за тяхната реализация и институционалните, легитимни според абстрактната социална система правила, норми цели и интереси.

Модерното въображение всъщност представлява конструктивна интеграция между рационалните инструменти на социалното взаимодействие в модерните общества и „базисните“, формиращи в рамките на семейно-домашна мрежа въображаеми светове.

Ще си позволя малко да се отклоня. По принцип идеалното, т.е. пълното съвпадение на двете въображаеми реалности са характерни за така наречения европоцентризъм, характерен за позитивистката научна парадигма. Таков съвпадение е идеално, защото това според доминиращата либерална традиция в европейската философия и социалните науки (Манхайм) пълната и реализация е невъзможна. Но в методологически план излиза така, че всичките реалности на обществения живот се съотнасят и се оценяват според съответствието им с абстрактни и мъртви схеми и конфигурации. Мертън не остава изцяло погълнат от този методологически проект.

„Когато ние говорим, пише той, че тези два елемента – определяемите от културата цели и институционните норми действат съвместно, в случая ние не подразбираме, че съотношение между алтернативните начини на поведението и целите остава неизменно и постоянно.

Значимостта на определени цели може да се променя независимо от степен на значимостта на институционалните средства. Могат да имат място случаи на непропорционалното, понякога изключителното подчертаване на ценността на определените цели в съчетаване с не до там силно ангажиране с институционално приетите средства за тяхното постигане.” ***Вторият полярен на абсолютизацията на целите случай, според Мертън, се откроява в тези групи, „където дейността първоначално ориентирана към постигане на определени цели, става самоцелна. В такива групи първоначалните цели са забравени и ритуалистичната вяра в институционално предписано поведение се превръща в същинската. отгаденост. Но има и групи така да се каже по средата, в които има известно равновесие между целите, определени от културата и институционалните средства. Тези групи, се характеризират със значителна интеграция и относителна стабилност, не препястваща на промените.” В скоби бих могъл да кажа, че в днешното българско общество практически не е представена, именно тази трета възможност.

В този модел моралът се отнася именно към модерния формализиран и институционализиран контрол върху избора на цели и средства от конкретните групи хора. В известен смисъл кантовото разбиране на моралния императив се слива с изисквания на институционален социален ред, който повелява-действай така, както изисква моралния (институционално утвърден) закон, дори и да не ти е изгодно.

Но точно това е невъзможно в реалното общество, смята Мертън и изгражда един модел на стратегии за преодоляване на разрыва между морални изисквания и реалното поведение като форми на неговото отклоняване от твърдите изисквания на рационалното въображение.

Интересното тук е, че субектът на това въображение е именно интелектуалецът, способен да борава с абстрактни понятия и методи... свободно и незаинтересувано. Понеже тази му свобода произтича от тоталната му невкорененост в базисните социални конструкти. Манхайм определя това субектно присъствие като „свободно витаещ слой”. Ще се съглася със споделената от Ивайло Дичев в едно интервю пред БНР констатация, че именно този род интелектуална позиция практически не присъства в българското общество в момента.

Докато базисното домашно роднинско въображение има за свой субект цялата мрежа от взаимодействия, включваща хора, среда, настроения, връзки, отношения, близостта в множество комбинации и рекомбинации. За разлика от рационално стерилния тип въображение, роднинско-домашно е невероятно сложно. Цената за което е невероятното ограничаване на възприемане на света... извън тази сложна вселена от близки, познати и интуитивно обладаеми неща.

Моделът на отклоняващото се поведение долавя първите свидетелства за назрялото през 60 години поредното втечняване –термин на Зигмунд Бауман– на твърдите социални норми и правила. Но поставя радикални форми на несъгласие в периферия. Като е известно Т.Парсънс за разлика от Мертън отричаше самата възможност за радикалното промяна сред младежките групи.

Ако се върнем, обаче към типологията на отклоняващото се от институционални образци поведение ще видим как те могат да обяснят аномията на реалното българското общество

Мертън посочва 5 алтернативи отклоняващото се поведение:

- подчинение (конформизъм);
- иновация (обновяване);
- ритуализъм;
- бягство (ескейп-изход);
- бунт.

Според него е възможна динамика, преход от алтернатива към друга като вид адаптация към променящите се условия и ситуации. Тази констатация много точно отразява девиантната адаптация в българското общество. Нещо повече – тук „вътрешната перспектива” просто не приема девиантността на поведението. Така съпротивата на „външното” има всеобщ характер.

Понеже според Мертън всички алтернативи за адаптация и съпротива на институционалните цели и средства се произвеждат от несполуката и провала в житейското състояние, възниква въпросът дали в българското общество нещата стоят в същата плоскост. Нашите изследвания, особено в сферата на бизнеса показват, че успехът в тежкото противопоставяне на външните, институционални норми и ценности е твърде относителен, дори и за тези, които се представят като успешни, като преуспели в своите начинания. Тук винаги има нещо като неизвестност, несигурност.

На другия полюс – тотално губещи битката си с житейски обстоятелства както подсказва Мертън от една ясно осъзнавана невъзможност да постигнат институционално валидни цели със съответните институционално приети средства, но не могат да изобретят(да подменят) и

незаконните такива. Тук конфликтът се разрешава по пътя на отстраняване и на целите, и на средствата чрез бягство. То премахва конфликта и индивидът се адаптира към изискванията на обществото и се успокоява - нищо не е възможно.

Мертън стеснява причините на девиантността в поведението на индивидите до психологически механизми и, направо, до психози.

Но това, което наблюдаваме в изследванията, българинът именно вътрешно е спокоен, а психотичните състояния у него са резултат... от ефективната му адаптация. Силовият, афективният продукт на вътрешното му чувство за нормалния ред-този на фамилията, рода, приятелския кръг му дава сигурност, че нещата не са съвсем безнадеждни. Могат да бъдат сринасти, заобикаляни по начин, който е „на всички като мен” Наблюдаваме този вид афективни победи по пътищата и градските улици, в училищата и семейните сбирки.

Тази обща образна рамка на нормалния семейно-общински ред, обаче, не изключва активни стратегии както на конформистко „съгласие” с това, че и така и така тези институционални окови не могат да бъдат свалени окончателно. Тук и двете алтернативи – на подчиняване и на „иновация” се сливат. Мертън посочва едно важно условие за тази „синтеза” – недостатъчното формално образование – функционална неграмотност. Неспособност да се възприемат и да се осмислят дори и общоприетите културни ценности. Мертън подсказва два начина за решаване на този конфликт- подмяна на ценностите със сурогати, които се произвеждат от медиите съвсем не отскоро. Но и „побългаряване” –инсталиране в средата на образи, „отдалеч приличащи” на сложните машини, литературните творби и на изобразителното изкуство.

Иначе това „заимстване и пренос“ е важен културен феномен – „кражбата“. И точно в това отново се сблъскваме именно с базисната менталност, тази на рода, фамилия и приятелство. Така творбите остават затворени в определени кръгове, не само приятелски, но често и семейните такива.

Последните “среди” се сковават като ритуализират всичко в живота си и така се отделят от необразованите, профанни страти. Мертън така окачествява тази стратегия „В този контекст, пише той, Канонът се представя като триумф на безнравствения интелект над предписаното от нормите на морала „банкрутиране“, когато каналите на вертикалната мобилност са затворени или стеснени в обществото, което би трябвало да оценява високо икономическото процъфтяване и социалното придвижване за всички свои членове“.

Остава „бягството“ – временно или за винаги буквално. Едното е гурбет, който без да засяга менталността на „простия“ българин му предоставя възможност да оцелява икономически, другото е емиграция, когато заварената менталност се оказва или пред анихилация на модерното отчуждение – от рода, от кръвта, дори и от езика, или води до принудителното приемане на външното при запазване на съпротивата отвътре

Последната алтернатива е Бунта. Днес се наблюдава рязкото нарастване на тази стратегия – „всички са маскари“.

В дълбочината на този днешен протест е все по-ясното осъзнаване, че родо-семеините отношения корозират с невиждана бързина. И именно отвътре. Точно това осъзнаване се преориентира към неприемане на

външните влияния-„Истамбулската конвенция” и „стратегия за детето”.

Интензивните трансформации именно на ниво вътрешното благополучие на рода и семейството блокира всички други алтернативи на съпротива и адаптация. Остава бунт... срещу всички, срещу обществото... и срещу предходните поколения. Става дума за мощната социална страта на поколението на прехода. Хората, родени на края на 80 те години на миналия век. Тяхното детство и юношество протичаха в момент на радикалните трансформации и главна на фундаменталната криза на ценностите, които би трябвало да насочват и да контролират формирането им. И в известен смисъл те започнаха да „печелят”, намериха различни ниши на успех и комфорт. Но кризата в света през 2009-2013 стигна и до България, като разкри фундаменталната неготовност на обществото към света, който е непредвидим и неразпознаваем в категориите на близкото и домашното. Това взриви и вече почти оформилите се стратегии на фалшивата адаптация.

Точно тази все по-нарастваща неопределеност както за света отвън, така и за вътрешния такъв не предполага оптимистичните прогнози. „Веймарският” синдром обхваща и Европа, и България като елемент на тази наднационална общност. Този синдром е наречен по името на т.н. Веймарска Германия, където катастрофалните последствия от ПСВ водят до нарастване на националистичните и расистки настроения, довели на власт Хитлер. Днес нито Хитлер, нито Сталин са „забранени” Напротив, върнаха ги на подиума на народни „будители” на медийния стадион за милиони „събуждани”.

Напоследък много се говори за агресията. Но това не е локално, а глобално явление. Само че в различните региони то има различен характер и различна динамика. Общото тук е високият афективен потенциал и разминаването с наличните норми на взаимоотношенията между хората, както от едни и същи общности, така и от различни.

Съвсем условно би могло да се каже, че агресията е феномен на модерните индустриални общества. В т.н. примитивни или традиционални общества агресията като афективна реакция се „абсорбира“ от съответните културни ритуали и се контролира от прото-религиозни и религиозни практики. Предвестникът на агресията от модерен тип е бунтът, яростно неприемане на поведението на горните класи под претекст тяхното отстъпление или поругаване на общоприетите религиозни канони.

Но агресията в социалното си съдържание се оформя вече в индустриалното общество като ефект и продължение на отчуждението.

Ще уточня, става дума не за агресията във военно-политически план, когато една страна нарушава наличните договорни (било то традиционални, било то модерни) отношения. Тук става дума за агресията като характеристика на индивидуалното поведение. Тук афектът – силната възбуда (Спиноза) и отказът от спазване на общоприетите норми на общуване и взаимодействие се реализира именно в индивидуалните реакции, в конкретните ситуации. Във франкфуртската школа това се третира като отказ от нормалните взаимоотношения, бунт на масата от дистанциралите се помежду си индивиди. Въпреки масовия си характер отделните агресивни актове остават локални и капсулирани в отделни житейски ситуации.

Природата на афекта, който е необходимо условие и ресурс за освобождаване на агресивните действия от контрола на нормите и правилата е свързана според Фройд с изначалната репресия на културата срещу индивидуалното в субекта на действието. Фройд стеснява тази реакция само до проявите на непозволен сексуални нагласи-либидо- свързани с ранното детство на конкретния индивид. Но репресията на културата има по-широк характер и по-дълбинно основание. Всяка култура е репресивна защото така наречените социални действия и боравене с езика-основополагащия инструмент за социализация на индивида в обществото.

Френският социален философ Дериде разкрива този корен на първичната репресия във факта, че езикът като звук въпреки че „се произвежда” така да се каже физиологически от телесните органи на индивида, не му принадлежи защото е резултат от въздействието върху него на другите. Езикът е фундаментален културен посредник, който има едновременно и телесни, и социокултурни качества и свойства. За да „проговори” бебето трябва да престане да произнася произволно звуците и да се подчини на нормите за тяхното произнасяне, характерни за неговото близко социално обкръжение – семейството най вече.

Тази начална репресия не може да не поражда съпротива и афективни реакции от страна на детето, които в различни култури биват овладявани и контролирани... чрез признаване на съответните реакции за нормални чрез съответните ритуални модели на наказанието. Тези модели носят т.н. обичаен характер, т.е. не се формализират като всеобщи норми, локални са, ограничени от конкретната общност на родство и близост. Това става чрез чисто вещната и пространствена локализация на съответните афективни действия, когато техните извършители могат да бъдат търпими като близки и нетърпими като излизачи от тази рамка

на близостта. Тук нещата като вещи на бита, като пространствена организация на жилището предоставят богата гама от наказателни практики, пример за която е вече модерното „поставяне в ъгъл или на колене върху разсипан грах”. Ситуирането в интериора на жилището, изгонването зад пределите на селището също са мощни репресивни практики на наказанието, които се извършват като че ли интуитивно и с разбиране от страна на виновния. Така агресията се потиска и се омаломощава Остава приемлива... на известни основание. Едва след като тези основания се пренебрегват, виновникът бива остракиран –изгонван не само извън територията на общността, но и извън социалния свят.

Но тази практика има едно условие. Както казах тя е ограничена до локалната общност, до територията, която се обитава от тази общност, от множество природни и културни детайли на околната среда на тази общност.

Модерното общество взривява тази локална ефикасност на нормите двояко. Първо, като увеличава с пъти афективния потенциал на общуването между множество непознаващи едни други индивиди в общата динамика на градския живот и неговите проекции извън града, и второ, като премахва наличните средства за контрол и наказание от традиционен тип М. Фуко окачествява последното като преход от видимото, телесно и сетивно възприемаемо наказание в невидимо, скрито не само зад стените на затвора, но и в множество лишени от сетивността във възприемането им норми и практики на самото това наказание Престъпният нормите с агресията си просто изчезва от нормативния поглед на социума, отстранява се от видимото пространство на всекидневния живот.

Наглед ефикасността на този род модерни форми на наказание като че ли почти изключва агресията, защото я контролира тотално дори и преди тя да се изрази от „Големия брат” –образът на Оруел, метафорично изразяващ мощността на репресивната система на държавата върху индивида.

Днешното внимание към феномена агресия е свързано, колкото и да е парадоксално с изчерпването на тази мощ. Парадоксът е в това, че въпреки ефикасността на контрола и наказанието от модерен тип, това не предотвратява агресията. Напротив оформя все нови и нови форми и практики на агресивното поведение на „човека от тълпата”. Освен това, станало невидимо наказанието става мощен производствен фактор за множество ефикасни и ефективни практики на агресията чрез негативната им легитимация чрез „престъпника”, агресията на който по необходимост е перфектна ...и такава трябва да бъде.

Днес се наблюдава все по ясното несработване на конформистките модели и засилване на така да се каже антисистемните–изход, който се оформи като суицид и бунт като всекидневна с нищо не провокирана и непредвидима агресия.

Ако се върнем към българските условия, то като че ли и тук можем да наблюдаваме този процес на все по-широко освобождаване на афективния потенциал на системната репресия върху индивида и чрез суицид, и чрез агресия-на пътя, в училище, в болница, в бита. Едва ли не навсякъде.

Това рязко засилване на афективния потенциал като следствие от несправяне с баналните ситуации на индустриалното общество тук има и свои специфични основания

Както Вебер, така и Манхейм свързват прехода към модерността с конфликта на личността с приетите по традиция ценностни образци. Като причина за този конфликт те показват невъзможното съчетаване на множество норми, които се сблъскват в съзнанието на индивида поради рязко нарасналата мобилност. Зимел свързва този процес с урбанизация, с прехода от стабилния живот в малките селища и градчета към живота в големия град. Манхейм обяснява бунта на късносредновековния индивид със сблъсъка на различните обяснения на света, които достигат до неговото съзнание независимо от неговата воля. Всъщност именно несправяне, както се казва днес, с мощния информационния поток довежда до отслабване и блокаж на иначе ефикасни форми на контрол и насочване на поведението към общоприетите образци.

В по-гълбок план Вебер вижда това като отказ от диктата на външния Бог, на външната нормативна система в полза на вътрешната, рационално приета нормативна база. Според него протестантизмът спечели душите на индустриалния индивид с това, че пренесе Бога отвън вътре в душата му.

Т.н. либерализъм изцяло съвпада с това движение, тъй като поставя индивида не пред външния диктат, а пред собствената му съвест и стремеж към справедливост като изискуемото обществено благо.

Съпротивата на това ново потискане на индивида е различна. На Запад – митологичното място на съвършеното индустриално и модерно общество – това е именно отказ и бунт. В България ...това просто не се случи. Тук както го каза проф. Н. Генчев българинът не е религиозен, а суеверен. Т.е. Бог за него е чисто външно властна инстанция. Също като и

държавата. Вътрешната му духовна организация остава да бъде архаично-патриархална, телесно-вещна.

Семейната, общинната репресия при социализацията е свързана не толкова с вербалното, колкото с предметно-телесното обучение, в което гумата не носи някакъв обобщен смисъл, а е твърдо обвързано с телесно-вещното обкръжение. Както го посочва Поршнев това е гума-монолит, заповед прави така, а не иначе. Тук трудно виреят трансцендентните идеи. Но дори и да се оказват по някакъв външен и репресивен начин-чрез система на модерното образование-интегрирани, остават едностранно репресивни, не можещи да бъдат подложени на каквато и да било интерпретация или реинтерпретация различна от тяхно – именно телесно-вербално, наизустено „съдържание“. Това освен всичко обяснява и всеобхващащата обич към поезията и танца. Въобще към най-различните практики на изкуството, на техническото оформяне на душевните движения.

Тъкмо тази сложна от една страна, но изключително статична организация на духовния свят на българина му позволяваше дългата и небезуспешна съпротива на модерните репресивни практики на тотален контрол със средствата на формализирани и универсализирани безлични норми и правила. Но дори и да са приети и възприети като задължителен образец, те също се оказват побългарени, остават някакво изключително достойние на съвсем ограничени групи модерно образовани индивиди.

Днес нещата радикално се променят И в света, и в България съпротивата колкото и да е мозаична и разединена достига много високи нива на афекта. Но докато на „запад“ системата предоставя множество

практики за намаляване на агресията чрез подчинение, иновация и ритуализация, оставяйки много ограничени канали за ескейпа и бунта, в България модерните версии на народната душевност остават външна опакровка на архаичните норми и правила за вътрешнообщностни адаптации подмени и хитрини. Колкото и да е парадоксално тази интеграция представя агресията като... нормална реакция, обяснима с „архаичните“ схеми на оправдание на близките срещу далечните. За своите агресията не само се допуска, но често се представя едва ли не като героизъм. Докато на чуждите не се прощава.

Тази патриархална логика на оправдание на агресията се проблематизира с навлизането в живота на своите на множество чужди. Екзотичните чужденци-мигранти и туристи, познатите чужди-цигани остават възприемани или като допустими или като предопределени жертви. Но ситуацията се усложнява от факта че във все повече ситуации и своите се оказват чужди Това е последиствие на все по-засилващото се отчуждение, на превръщането на българина от елемент на собствения социален, житейски свят в самотник в тълпа. Машинизираната „околност“ изтрива сетивните маркери за своето, лишава я от интуитивната разпознаваемост. И по този начин я лишава от функцията на съдържащ и контролиращ фактор.

Изненадата се крие точно в това, че така възприетите като неразпознаваеми „свои“ се оказват изведнъж ...агресори. Това възпалява архаичната душевност на българина и го оставя незащитен

И от Бога, и от Държавата.

Модерната култура във всичките си вариации и персонификации се постара да анихилира силата на тези външни и ефикасни стожери на реда.

Глобалният свят партикуляризира и божественото, и държавното.

Медийното регулиране, набрало сила в последният половин век също се оказва не до там ефективно, оставя на агресията непозволени начини за освобождаване. И колкото и да е парадоксално, именно изтънчените практики на манипулация търпят невероятни поражения.

Оформя се нещо като ножица на ефективността на медийните внушения. От една страна те остават едва ли не единствен начин за оптимизация и оформяне на мощните информационни вълни под формата на общовалидни образи-матрици, но от друга същите медии произвеждат ефективни антидотове под формата на критика и разобличаване на постистини и фейкове.

Каква е перспективата на това свръхзасилване на репресивната медийна машина да „успокоява“ и да „пренасочва“ произвежданата във все по-големи мащаби агресия на съпротивата на индивида срещу неразбрания и враждебния свят на виртуалната реалност на Оруел, в която на момент се обръщат току що въведените образци и истини. Където се живее винаги в днес, паметта за миналото постоянно се пренаписва за да остави човека в това днес.

Индустрията на производство на все по-дълбоко навлизащите в индивидуалната реалност продукти-лекарства, заместители на органи, тъкани от една страна все повече прави индивида производим чисто телесно. От друга страна, все по-ефективни технически информационни средства заместват собствените му интуиции и спомени.

Често в тази връзка се говори за изкуствения интелект, който носи новата глобална опасност. Но има и друго лице на информационната

трансформация на човешкия индивид. Масовото индустриално производство на знанията и уменията, които вместо да бъдат усвоявани и овладявани от индивида, усвояват и подчиняват на своята машинна логика самия него.

В тази връзка търсенето на „свободно“ на „личностно“ образование всъщност представлява еволюция на машинното образование, породено от индустриалното общество, към по-ефективните практики за подчиняване на дълбинните духовни качества и тяхното „наместване“ в системата на индустриалното производство като негови адаптивни агенти. Засега имащи само едно предимство пред изкуствения интелект-поевтини са.

II. Изследвания

1. Основи на днешното състояние на българското общество:

Семейство

Материалът е получен в хода на многобройните дискусии, проведени по методика на игровата симулация (simulation&gaming) от екип в състав автора, доц. д-р М. Георгиева, доц. д-р Н. Обрешков, и доц. д-р Валерий Личев, в което взе участие малка група от чиновници, студенти, научни сътрудници, журналисти, представители на частния бизнес.

Основният проблем, на който търсехме решение в хода на изследванията е способността на съвременното българско семейство, а по-конкретно, градското българско семейство да възприема и да се адаптира към промените в обществото. да се разбере какво всъщност задвижва човека субективно, "отвътре" е много важно тъкмо в сегашната сложна, преходна ситуация. От тази гледна точка дискусиата по проблема на семейството е само екран, върху който се проецират някои твърде съществени измерения на днешната ситуация в българското общество.

Преди всичко е важно да отбележим, че едва ли не във всички "игрови" варианти се получиха вариации на едно единствено родово, патриархално семейство. Разбира се, самото това "просто" семейство в отделни игрови проекции може и да "се клонира", да се разделя на отделни ядра-домакинства вследствие на конкретните обстоятелства и "фантазията" на участниците. Но остава в общия контекст на всяка игрова версия на

семејството като негова екзистенциална и смислова рамка, като някаква нормативна структура на разиграваните "конкретни" семејни отношения и процеси.

Тази скрита, но всепроникваща "нормативна рамка" в игровите дискусии се изразява посредством термина "помощ" - способноста на "прото" семејството да задържа обособените ядра в контекста на домаќинството-стопанство, т. е. чрез "буркани", отглеждане на внуци и прочее видове домашен труд. Същевременно този огромен и поглъщащ маса време и усилия на семејството труд, като че не влиза в сметката, но остава реална база за семејното стопанство, невидим компонент едва ли не на всичките семејни бюджети.

Извън тази буквално родово-патриархална нормативност на съвременното градско семејство (с уговорка-преди повече от 20 години) остава нешто като "отклонение". Това, обаче, всъщност не са истински семејства. Това са "отломъци". Всички те демонстрират очевидната си "анормалност" и са резултат от повече или по-малко проявени семејни кризи, довели до взрив на "рамката". В едно от игровите семејства ролите онагледяват този вид "взрив" буквално. Бащата живее "тук", в България, а майката с дъщерята "там", в далечна Португалия. В друго игрово семејство-отломък, семејството на бащата, който е "болен от СПИН", демонстрира отново именно неблагоприятие в родовите отношения, скъсване с "рамката" и загуба на невидимата подкрепа от рода. Жената-майка напуска мъжа, остава го болен с детето. Тези драматични подробности от игрови порядък не следва да прикриват същинския смисъл на "отклонението" - то отново е резултат от катастрофа.

Много интересно е и едно друго "отклонение". То пак е норма, но в една друга буржоазна, "предеветосептемврийска" реалност на градските семейства, където всеки гържи на своята самостоятелност и се дистанцира от рода благодарение на свое собствено дело или както днес го наричат бизнес. Този вариант на семейство, разигран в хода на дискусията ни показва тип семействени отношения, основан върху интензивната капитализация на собственост. Макар и в случая те да са в основата на ефективни стопански връзки между различните членове на рода, предават се в наследство, но отношението към тях е друго. Семейните отношения се капитализират могат да бъдат продадени или давани под наем в зависимост от това, кое е по-изгодно.

В игровата имитация този антипод на родово-патриархалния тип семейство не се представи като еднозначно печеливш. Напротив, тези, които демонстрират своята готовност да действат модерно се оказват в семейно отношение "дефектни". Така патриархалната норма печели дори и на чужда територия. Всички варианти на собствено градско семейство остават или "отклонения", или "конфликтни".

И така "нормата" в семейния живот се възприема като безпроблемно продължаване на традицията, на всички заварени инерции в пространството и времето. Нещата са такива, каквито са били и ще бъдат винаги. Дори и най-неблагополучното семейство гържи да запази жилището си на всяка цена ("Имотът не се продава"!)."Нормалното" семейство обхваща целия свят, структурира и определя всяко действие "вътре", отблъсква всичко опасно за традицията "навън".

"Отклонението" се възприема тъкмо като прекъсване на традиционния ред на нещата, като отказ от автоматизма на "естествения ход на

нещата". Особено ясно този конфликт между безпроблемната инерция и рационалния избор на средства за постигане на определени цели, рационалното планиране изобщо, се очертава в ценностната сфера, т. е. в областта на семейните приоритети.

Дискусията, както и една блиц-анкета с участниците ѝ дори и при условното ранжиране на декларираните цели на едно семейство-образец, очертава следните приоритети: "щастлив семеен живот", "здраве", "образование на децата" и "финансово благополучие". Докато "нормалното" семейство се конституира като пространство на социалната реализация, семейните ценности разкриват времевия хоризонт на индивида. Наслаждането на тези две измерения дава твърде интересна картина.

По същия начин както "отломъците", формите на поведение, които поставят под съмнение традицията и инерцията се изтласкват вън от семейното пространство, "щастливият и заруген семеен живот" остава главна цел във времето. Всичко, което се "отклонява" от нормалния модел в ценностно измерение също се оказва "неблагополучно". Ролята на "дамата дизайнер", която живее с партньора си "нелегално", разиграна в хода на дискусиите е най-яркият пример за това. Материалната мизерия се компенсира със здравите семейни отношения и ценности. Както и обратно, благополучието се заплаща с корозия на тези ценности, с разпад на семейния организъм, със заболяване - буквално със СПИН.

Ценностите и приоритетите на семейството общо взето го ориентират във времето, третираат образа на нормативното бъдеще. "Здравето", "щастие", обаче, остават дълбоко консервативни корелати. Бъдещето не може да ги разклаца. В тази връзка дискусията показва нещо твърде важно: за всички това бъдеще се проектира в най-добрия

случай в перспектива до една, две години. Дори и безпроблемните семейства, в игровата си декларация, виждат бъдещето максимум в близките десет години.

Трябва да се отбележи, че всичките семейни проекти и ценности подчертават и прокламират вярата в собствените сили. Но отново в традиционен, консервативен план. Семейството затваря и обхваща целия жизнен хоризонт и съвсем не предполага контакт с "чужди" партньори - всичко се прави "вътре", а помощта се търси от членовете на рода, по роднинска или приятелска линия. За постигане на успех и оцеляване на семейството са важни само вътрешните му ресурси. Всякакъв допир с модерните стопански структури, участие в модерната стопанска система плашат семейството. Лайтмотивът в дискусията е никакви заеми, никакви кредити, никакви застраховки. Всичко ще правим сами и с помощта на "роднини и приятели". В тази интимно-нелегална семейна среда се покриват всички реални контакти на семейството.

Интересно е и това, че финансовото благополучие, макар и да стои сред другите ценности на семейството, остава някак си периферно. Печели естественото здраве, докато финансовият успех остава нещо случайно и лъжливо. Изобщо, всичко което предизвиква необходимост от иновация, от някакво отклонение от естествения ход на нещата се възприема като опасно за семейството. И може би тъкмо затова финансовото благополучие, което по мнение на участниците днес не може да бъде постигнато без морални компромиси е изпреварено от здравето и образованието на децата.

Същевременно да наследиш нещо е не само желано, но и приемливо от нравствена гледна точка. Да направиш нещо сам и извън традицията

най-малко е съмнително и опасно. Само един от участниците залага на рационалния подход и прагматизма като условия за успех в живота. Така в крайна сметка на първо място като приоритет се оказва едно стабилно и чисто физическо съществуване и оцеляване. Също така съществени се оказват като стойности различните, гарантиращи подобен род стабилно съществуване механизми. В този пункт се натъкваме на един парадокс. Докато "вътре" в семейното пространство не се допускат никакви "чужди" агенти, дори и като "помощници", "вън" в една необходима за съществуването естествена среда се намира главният "помощник" - държавата. Там, далеч от семейните връзки и ангажименти тя остава като природна сила и трябва да поеме ролята си на гарант, същия какъвто е наследственият имот или безразмерната "служба-синекура". С други думи държавата като стабилен гарант остана вън от днешната ситуация. От нея пак се очакват ефекти, подобни на тези, които човекът получава от природата - плодовете и сянката на гората, чистата и хладна вода на извора. И в случая с държавата промените, които така изнервят участниците не бива да засягат този гарант на личното благополучие.

И така, като ядро в ценностните ориентации и приоритети на семейството в хода на дискусиите се очерта стабилността, монолитността, архаичната неразчлененост на рода - "щастлив и здрав семеен живот". "Щастието" като семейна ценност се противопоставя на "неправедното забогатяване", колкото по-трудно, е на семейството в материално отношение, толкова повече се заздравяват връзките в него, толкова е по-здрavo и физически, и морално, толкова е по-монолитно. "Здравината" на семейството образно представя архаичната му "вкамемелост". И колкото повече се говори за това, толкова по-сомнителен

става реалният статус на днешното градско семейство. То се разболява, като че ли тъкмо от своето забогатяване, модернизирание и прагматизъм.

Интересно е да се отбележи, че вижданията за участието на семейството в стопанския живот на обществото дори и в освободеното пространство на "изгровата фантазия" остават пределно елементарни. Това са по-скоро схематични знаци на определени престижни от гледна точка на участниците в дискусията роли-позиции в съвременното общество: "програμισт", "богата дама-дизайнерка", "частна чужда фирма". Можем да видим, че семейството заема стандартни, а главно, наследени от миналото позиции - синекури, вечни и безсъдържателни длъжности - тези на лаборант, архитект в общината, военен, пенсионер, инженер, студент, деловодител, снабдител. Тези чисто формални и безсъдържателни длъжности се споменават с такава безпроблемна лекота, която ни кара да мислим, че и сега те не се осмислят съдържателно, остават "места за отработване на време нужно за пенсиониране". Мисленето, което наблюдаваме е всъщност публично демонстриране на стандартни длъжностни скали, разликата между които е формална тъкмо поради това, че съдържанието им едно и също - хората не се реализират като такива, а "пребивават" в очакване на гарантираната пенсия. Изключение не прави дори и собствено градското семейство - то живее така, както е живяло, гарантирано е от някакво чиновническо положение, например на майка-архитект за близките няколко години, които остават до пенсия. Това не са същински дейности, не са измерения на онова пространство, в което човекът наистина се реализира и постига успех, а фалшиви декорации, които крият истинските "занимания" на семейството, истинските корени на неговото благополучие.

Също така трябва да отбележим, че за повечето от демонстрираните и обсъждани в хода на дискусията модели на семейно оцеляване е характерна една обща черта: семейството балансира на долната граница на доходите в днешното българско общество. Странен е и образът на преуспяващото семейство. В него доход от три-четири хиляди на член от семейството се смята за достатъчен. А парична сума от един милион почти безкрайно богатство. Интересно е, че "бедно" семейство на двама млади родители с едно дете, отново, макар и да балансира на прага на мизерията вижда благоденствие тогава, когато си осигури доход от 9-10 хиляди лева, т. е. малко под три хиляди на човек.

Обръщам внимание, че не става дума, за една или друга икономически достоверна информация. Анализират се субективните измерения на стопанския живот на семейството. Семействата, такива, каквито те бяха "разигравани" в дискусията остават стабилни не само в духовните си ориентири, но и в житейските, и стопански оценки. Семействата, които получават подкрепа в хода на обсъждане на техните планове не виждат голяма опасност от инфлацията, не предвиждат никакви компенсиращи активности. Основно се залага на стабилни доходи главно от държавни заплати. "Припечелването" е случайно и на него не се гледа сериозно. Дори и в бедното семейство. То по-скоро е благопожелание, отколкото реална практика. На посочените като престижни дейности - програмист, снабдител, дизайнер се гледа аморфно и емблематично. Те явно са следни от "кино-фантазиите" и не се възприемат реалистично. Новите посредници в стопанския живот - частните фирми, обаче, съвсем не са извън вниманието на участниците в дискусията. Но тяхното положение е различно - те се възприемат едва ли не по-същия начин както и неочакваното наследство или печалбата от тотото. Частното

предприемачество се интерпретира като второстепенен и случаен начин за "припечелване". Обаче, когато все пак частната фирма става основен източник на доходи в нея се трудят или младите, или пък "отломъците". За всички други и досега "гържавната работа" остава основен източник на доходи. Патриархалното семейство гледа към предприемачеството с подозрение и ако го приема, гържи то да стане чисто "семеен бизнес", да не излиза извън рода и тясно-интимните "приятелски" отношения. Макар и като водеща ценност, бизнесът остава "съмнителен", той събужда известни напрежения в нравствената сфера. "Дамата-дизайнер", например, направо заяви, че не обича контактите с бизнесмени - те лъжат и налагат самата тя да прави известни компромиси. Отново печелят тесните, роднинско-приятелски ангажименти и навици.

"Припечелването" остава периферно може би тъкмо поради големите рискове и нестабилността в днешната българска реалност, без да пренебрегваме и по-съществени причини.

Стабилността на семейството се подлага на твърде големи рискове, когато то не е осигурено с гържавна заплата. И това противоречие тревожи семейството, не го оставя всъщност толкова щастливо, монолитно и задръжно, каквото искат да е всички участници в дискусиата. За стопанската активност на семейството, както и за моралното му здраве не се оказват важни нито пресметливостта и прагматизма, нито предприемчивостта и въображението, наследството, продължаващите с години връзки и ангажименти, едни или други естествено наследени таланти и способности. Дори и най-проспериращите "отломъци" всъщност получават успех по наследство, от предишните си връзки – в готов вид. Богатата "гама-дизайнер" наследява къщи и имоти, които с

изгода експлоатира и по този начин осигурява си възможност да се отдава на изкуството и дизайна. От нейния семеен план излиза, че за да се занимаваш с бизнес, трябва да си предварително много богат. Но най-важното е че всеки, макар и много плах и условен опит нещата да се погложат на някаква рационална преценка среща в дискусията агресивното неприемане. Печелят отново автоматизмът на инерцията или чисто интуитивният тип стопанско поведение. Колкото и да е парадоксално нито един от семейните планове не предвижда дори условно някакъв очакван успех, някакво конкретно постижение, което да помогне в оцеляването в трудния и конкурентен стопански живот.

Успехът се оказва "заг скоби" - той или отсъства, или вече е постигнат. Целевата координата на стопанската дейност се оказва твърде бедна и отново се редуцира до класическите патриархални ценности - здраве, къща и деца. За днешната ни икономическа ситуация това обстоятелство има едно твърде неприятно следствие - тази бедност на целите, на стимулите ограничава полето за изява на предприемчивостта, обеднява стопанската инициатива, редуцира я до стандартни, масови, стереотипни модели. Лишеният от конкретни измерения успех обезсмисля риска, ограничава периметъра на участие на семейството в модерната стопанска ситуация. А от друга страна прави самото семейство лесно манипулируемо и беззащитно пред стопанската конюнктура и промените в пазарната стихия. Нещо повече, реалният успех изключва семейното щастие и монолитността. Успехът или стои в основа на семейното щастие някак си предзагаден и наготово, но тогава пък взривява вътрешната монолитност, или пък остава недостижима фантазия поради неспособността на семейството да се мобилизира, да оптимизира и планира своята дейност.

Невъзможността за успех като стопански императив отново засилва желанието за твърди гаранции и една от проявите му е искането "равен старт" за всички. Очертава се отново една дълбока пукнатина в семейното съществуване - пукнатината между успеха като риск и иновацията и успеха като гарантирана награда за примерно поведение и постижения в труда и учението!

Ако хвърлим поглед на общия емоционален фон в игровата ситуация. Той най-малкото е странен. Хората, които "игрят на семейство" нямат каквито и да било ограничения във фантазията си, но държат да бъдат "правилни", нормални семейства. С изключение на няколко души всички участници конструират всъщност едно и също, патриархално в духовните си основи семейство-род. А тези, които наистина "фантазират" го правят пак в рамките на тази предопределена схема - просто я взривяват, правят от нея различни по характер и експресивност "отломъци". Странното и необичайното в случая е тъкмо това, че в игровото, фантазийно пространство образованите, градски хора моделират едно патриархално "селско" семейство. Но с това странностите съвсем не се изчерпват.

В декларативните "планове" се очертава дълбоко противоречива картина. Всъщност никой не може да покаже какъв е неговият образ на успеха, дори на равнище елементарно оцеляване. Богатите по нищо не се различават от бедните, с изключение на едни или други твърде фалшиви "подробности" - бутиците или тайните "мафиотски" връзки. Хората пряко или косвено се жалват, че им е трудно. Но всички се справят: никой не гладува и съвсем не е склонен да продаде имота си. А всички го имат, дори и най-бедните.

Играта поставя хората пред един като че ли абстрактен проблем - да опитат да конструират едно по-отдалечено или по-близко бъдеще на семейството. А това като че ли не ги ангажира директно с проблемите на днешната ни реалност. Но именно в дискусията възникват различни напрежения и конфликти. Докато бъдещето се мисли нормативно, каквото трябва да бъде с оглед на възприетите модели и ценности - дискусията ги показва като патриархални, вековни, стабилни - настоящето остава извън "картинката", но пречи, като постоянно коригира "фантазиите". Най-вече там където се очаква чудото - наследство или връщане на земята. Всички имат какво да очакват, но надеждите са толкова слаби, че взривяват дори и абстрактната, нормативна представа за бъдещето на семейството. Земята дори и да я върнат, първо, е малко, второ, няма кой да я обработва. Децата са образовани и "трябва да се справят", но сферата, в която те уж ще просперираат там, в бъдещето е фантазийна - наистина е проспериращ бизнес, но не тук, а там, в чужбина.

И това е другата тема-симптом. Децата, макар и да работят в чужда фирма, все пак остават тук. Единственият, представил се като бизнесмен участник в играта съвсем не планира да замине в чужбина. А другите направо го декларираат. Най-вече богатата дама - тя е доволна от сегашното си положение. От чужбина си доставя материалите, а за там изнася моделите, но... така, между другото. Иначе планира да конкурира чуждото производство за тукашния хай-лайф.

Какво е това - израз на патриотизъм? Едва ли! Разиграната опозиция "здрав семеен живот - успешен бизнес" разкрива нещо много по-съществено. Чужбината макар и да осигурява успех е опасна, дори страшна. Тя е виновник за деградацията на семейството. Тя е някакво опасно и чуждо

външно пространство. Джунгла, в която не действат никакви правила и закони, страшна, но и привлекателна за децата.

Но всичко казано все още е в периферията на същинските напрежения и проблеми. Ако тръгнем от това, че семейството е един вид социален индивид, организъм, то този организъм има цикъл на своя живот, който включва основни етапи за реализация на едни или други необходими жизнени функции. В днешната ситуация точно възпроизводството и реалното завършване на един семеен жизнен цикъл се поставя под съмнение. Колкото и парадоксално да е но бъдещето за участниците в играта съвсем не е проблем. И не трябва да бъде такъв, ако всичко върви по правилата, както трябва. Проблемът е настоящето. В него се крият спяните неща да вървят естествено, а самото възпроизводство на семейния организъм да става безпроблемно и по инерция. Настоящото прекъсва тези инерции, оставя миналото далеч, отчуждава го и го превръща в носталгичен остров на стабилност и здравина.

В игровата изследователска ситуация настоящето съвсем не е задължителен предмет за обсъждане, но то постоянно присъства в диалозите. И отново присъства абстрактно и нереалистично. Детайлните и конкретизирани анализи и прогнози за семейния бюджет са абсурдни, защото в тях не влизат съвсем очевидни факти от днешния делник - инфлацията, безработицата, престъпността. Днешното остава едва ли не автоматично продължение на вчерашното. Фантазията и нормативното мислене на "играчите" просто не успяват да реагират на промените, които не спират дори и през това лято.

Онова, което все пак присъства от днешната реалност е невидимият семеен труд, този на "дядовците и бабите" от село. Но самото село

отново липсва - то е далеч и не е за живеене. Интересно е, че липсва и градът. Присъства някакво карикатурно-схематично негово подобие - театър и книги. Градското интелегентно семейство, както, впрочем, и бедното постоянно напомнят за културните нужди каквито са напр. чуждите езици за децата, театъра, книгите и др. Всички те са трудно достъпни - няма пари.

И така, източникът на напрежението в дискусията, симптомите на което виждаме в развоя на диалозите, в прекъсванията и реалистичните корекции в уж нормативните и абстрактно-благополучни планове е настоящето. То тревожи и разболява семейството, поставя под съмнение неговите планове да живее "здро и щастливо". Защо? Общо взето всички ги тревожи стандартния набор от неприятности - безскрупулните и аморални търговци и бизнесмени, престъпността, общата социална несигурност. Но точно това пък и не е чак толкова изненадващо. Обратно, участниците в дискусията практически не изпитват трудности "в планирането". Настоящото тревожи с нещо съвсем друго. Изворът на този конфликт виждаме в дискусиите по повод на един от "семеен план" - може би и най-странният и различен от всички останали. Странна е неговата изключителна реалистичност и актуалност. В него не се пестят нито проблемите, нито психологическите подробности. Бизнесът е труден и несигурен. Отношенията в семейството съвсем не са здрави и монолитни. Има и откровено неприемане на "патриархалната" дисциплина - конфликт с гядото-професор. Но, най-вече, има го патосът на критичната самооценка, вярата в това, че човек може да се оправи в тази трудна и богата на рискови ситуации реалност с рационални средства. Че семейният живот наистина трябва да се планира, че той не е осигурен автоматично и по инерция. Ето какво не се прие от

всички останали. В края на дискусиата диалогът неочаквано се изостри, а времето за обсъждане изведнъж се проточи, независимо от късния час и общата умора. Съвсем ясното споменаване и акцентът върху рационална сметка, върху прагматичния и самокритичен подход към всекидневното предизвика едва ли не гняв у всички присъстващи. Емоционалният фон за пръв път стигна до почти откровена неприязън.

Анализът ни показва, че хората се тревожат най-много тъкмо от необходимостта да се обърнат към самите себе си, да търсят резерви в собствения си живот. Успехът идва като резултат от щастливо стечение на обстоятелствата или наследство. Или успехът го има и той се експлоатира безпроблемно, или го няма и тогава пътят към него става опасен и разрушава нравствените устои, изисква твърде сериозни нравствени компромиси, буквално - разпадането на семейството. В дискусиата най-успешите са извън класическия кръг на семейните ценности.

Настоящото наистина тревожи хората, но не само и не тъкмо с трудностите, с промените като емпирически индикации. Тревожи ги на по-дълбоко, екзистенциално равнище, в душата!

Важно е да отбележим, че в дискусиата и в играта като общ сценарий съвсем съзнателно отбягвахме каквито и да било политически аспекти на реалността. Опитите напрежението, натрупало се в хода на дискусиите да бъде "освободено" в тази насока също се оказаха безуспешни. Когато в хода на дискусиата бяха повдигнати въпроси за "турския език" и прословутите "45 години" аудиторията не ги пое и те останаха в периферия. С други думи класическият ход да се търси изход за конфликта и напрежението във "виновника" в нашия случай бе избегнат. И все пак "отдушникът" се намери. Хората, след трудната и дълга дискусия

останаха доволни, с оживление продължаваха да обсъждат някои свои проблеми по групи. Дори започнаха да имитират бизнес-контакти. Атмосферата се разреди и остана общото усещане за една добре свършена работа. Като че ли те успяха да "не се разкрият", минаха по-край истинските проблеми.

Причината е в ясната и твърдо поддържана рамка на регламента: твърдо и безкомпромисно наложения ред успокои всички. Точно защото той не идва от някой "вътрешен" фактор, а се налага със силата на естествен закон и от авторитетна инстанция - науката. Ако се върнем към "най-скандалния" план виждаме, че той най-много тревожи хората с това, че редът и регламентът идват отвътре, те са резултат от съзнателните усилия на самия индивид, на рационалните му сметки и предвиждания. А тъкмо това не се приема!

Оказа се, че настоящето тревожи тъкмо с това, че все повече налага този тип самодисциплина и рационалност. И още нещо. Промените са толкова радикални и засягат толкова важни измерения на семейния менталитет, че за справянето с тях е нужна иновация, нужни са нови правила, нужни са нови модели на поведението. И те няма откъде да дойдат сами, без съответните усилия. Става ясно, че отношението към "чужбина", "към чуждия опит" е негативното, защото този чужд опит остава външен и нереализуем за архаичната ситуация ситуация.

Тук трябва да направя известна корекция на тази „картинка” Все пак изследванията бяха проведени „вчера” И на пръв поглед остават та и днес вече има съвсем други базисни отношения от така да се каже мобилен план. Въпреки че основното „изселване” се случи преди нашите изследвания. Самото им присъствие в традиционното семейство не може да не

въздействия. За т.н. градски семейства това е раздалечаване между поколения – пространствено, ни смислово което силно рационализира отношенията в така пространствено очертан периметър. По-традиционни са отношенията в „другите“ семейства, които бяха определени като бедни Там „излизане навън“ запази твърдите връзки в семейството съответните практики и приоритети. Където парите започнаха да играят основна роля на семейните връзки Отишли на „гурбет“ навън носят със себе си своя патриархален контекст. Гурбет не премества индивида в другото. В различното социално състояние То е изключително пространствено и не променя нищо от наследените нагласи. Парите се влагат... в имоти.

Като че ли извън кръга на реални в днешното българско общество е днешното активно поколение, родено или малко преди рухване на социализма, но главно в това десетилетие после и новото поколение на деца на 2000 та година. Там и самото семейство остана „вън“ от реалните отношения Но това впечатление е повърхностно и спекулативно. Базисните основи просто се динамизират, губят видимите твърди очертания Самото семейство вече не е „вечно“ става временно и условно. В съжителство. Основи на това ново семейство са положение от образованието и императиви, които то уж налага върху образованите от системата, оформено вече през 21 столетие.

2. Основи на днешното състояние на българското общество:

Образование

Образованието е начин за защита от промяната, то опитомява чуждата реалност, защитава бъдещето на семейството от атаките на настоящето. Децата, ако се изучат ще заемат по-добро положение в обществото, ще работят по-лек труд и за по-голямо възнаграждение. В стремежа към образованост отново виждаме традицията.

Образованието е начин за защита от промяната, то опитомява чуждата реалност, защитава бъдещето на семейството от атаките на настоящето. Децата, ако се изучат ще заемат по-добро положение в обществото, ще работят по-лек труд и за по-голямо възнаграждение. В стремежа към образованост отново виждаме традицията.

Образованието обаче наистина е фактор за просперитет, но не само по себе си, а в системата на иновационното поведение. Обратно на това твърдо изискване, у нас дори в интелегентната среда то остава в периферия на традицията, на монолитната здравина на патриархалния род. Образованието е символ на определена властова позиция в една стабилна йерархия с ясни и добре маркирани граници между отделните позиции и структурни нива.

Неясното настояще, огромният обхват на промените поставят образованието в нова ситуация и пред една друга стратегия, правят го фактор за вътрешна трансформация на поведението. Но това все още не се вижда от никой, както не се вижда и нуждата от резултатите му в пряката дейност, в бизнеса. При него са нужни други качества - безскрупулност и лъжа, агресивност и сила. Така иновацията се третира отново в

рамките на традицията като случайна промяна, с която трябва да се преборим силово, а не с разум, не със знания и рационални планове. Промяната е вид природно бедствие и колкото си по-здрав, толкова повече можеш да се бориш с това бедствие. Днес промените вече не могат да бъдат опитомени със стандартните стратегии на семейното възпроизводство. Необходимо е реструктурирането на самия род, необходима е вътрешна свобода и рационална оценка на възможностите.

Промени от подобен род вече не могат да бъдат нито избегнати и игнорирани, нито още повече фалшифицирани, имитирани с едни или други адаптивни техники. А това най-много възпалява душевността на семейството, на индивида, поставя го пред избор, за който той не е готов.

Последиците от това състояние са много. За политиката, икономиката културата те се свеждат към един сериозен и напълно реален проблем: промените вече настъпват и не могат да бъдат игнорирани или ограничени в един или друг тесен спектър, но способността за адекватна реакция още не е оформена. Хората предпочитат външни гаранции от държавата, за да "припечелват" така, както са свикнали. Очаква се някой друг да озанти спекулантите и рекетъорите, да наложи твърда дисциплина, но да остави всеки да прави това, което е свикнал да прави. "Луфтът" между сложността на житейските проблеми и способността те да се решават адекватно се запълва с пасивно изчакване и примирение с обстоятелствата. Липсата на готовност към иновационен тип поведение се оказва сериозен негативен фактор и за макросоциалните процеси, за внедряването на новите начини на стопанска дейност. Хората просто не виждат в социалната си среда нетрадиционните помощници - банките, застрахователните фирми, науката и изследователските

проекти. Никакви кредити, никакви заеми, никакви проекти, които излизат от руслото на известното, традиционното.

Следователно проблемът не е самото бъдеще, не е и настоящето - проблемът е в това, че движението от настоящето към бъдещето стана трудно и изисква нови, все още не притежавани способности, а главно – умението всеки критично да осмисля и организира собствения си живот, собствения си бизнес, собственото си семейство

Тези обстоятелства са общи за глобалния свят. И те се отнасят до живота на българското общество не по-малко силно и в не по-малко разрушителни ефекти за обществената реалност, „втечняват” и „втвърдяват” я в световна логика на вълните на модернизацията. Но тази „глобална” логика на поредните вълни на модернизацията има свой локален характер. Сблъсъкът между модерното и стабилно модерното, традиционалното има свои конфигурации, постижения и поражения.

Младите: „Покажете ни какво е правилно!“

В рамките на проект на ЮНЕСКО "Взаимодействие между културните институции в обучението", през 1995 г. се проведе емпирично културологично изследване под формата на игрова дискусия на тема "Какво ни даде културата за успех в живота". Изследването се осъществи с любезното съдействие на г-н Ам. Цанков, директор на 3 СОУ с разширено преподаване по хуманитарни дисциплини и изкуство. В него участваха 20 ученика - 15 момичета и 5 момчета, което отговаря приблизително на съотношението на половете в паралелките от 9 до 12 клас. Учениците са от три паралелки на деветите класове - по хуманитаристика, изкуство и християнство и от една паралелка на 12 клас, бъдещи абитуриенти.

Специфична задача на изследването е да се установят някои конкретни измерения на културата като фактор в образованието през очите на самите учащи се. Един от проблемите на това изследване е адекватността на една "външна" гледна точка - тази на изследователя - към ситуацията, в която младите хора не само се обучават, но и формират възприятието си за света, осъзнават сложността и конфликтността на реалните човешки взаимоотношения.

Какво всъщност може да види един изследовател в ситуация, в която диалогът с него "се построява" предварително по схемата на "урок"? Дали трябва да приеме роля, която да съвпада с ролевите характеристики на "гаскалското поведение"? Дали се налага точно обратното - нарушаване на всички възможни конвенции в тази предварителна колективна нагласа, за да се разруши всекидневната логика на социалните взаимодействия на младежите със света на възрастните? Проблемът не е тривиален нито от методологическа, нито от съдържателно-приложна гледна точка. Самото изследване като реална процедура се ситуира в училищното пространство. Неговия предмет не се свежда нито само до конкретните ценностни нагласи на младите към културата, нито до едни или други нормативно възприети изисквания за оценка на реалността в скалата на официалния "училищен" модел. Предметът на това изследване е реалната динамика на взаимодействие между нормативните компоненти и индивидуално-житейските усещания в "душата на младия човек". Съвсем съзнателно се дистанцирам от традиционната терминология, натрупана с години в тази област. Наистина един образ - душата на младия - не е научна абстракция, в него се синтезират твърде много и различни качества на младия човек. В класическата социално-психологическа традиция става дума за една сложна динамика на конкретните

личностни структури, каквито са Аз-образът, основните очаквания към собствените и на другите действия, техните ефекти и т. н. С това съдържанието на "душевния свят" на младия човек не може да се изчерпа. Става дума за сложно съвместяване и конфликтното разгръщане на емоционално-афективните и рационално-прагматични измерения на отношението на младия човек към света. Твърде често тези слети в едно цяло качествени компоненти се разглеждат едва ли не като напълно различни пластове, съседстващи в душата на младите. При това съзнателно или не емоционалният план твърде често се поставя като подчинен на рационалния, а когнитивният аспект на мисловната и поведенческата активност на младите хора се абсолютизира. В резултат, изследванията като че ли изместват акцента върху формално-възпроизводителите, официално-легитимните страни на душевния свят на младите като при това налагат върху него един или друг нормативен модел. Накратко, подменят богатата реалност с бедното ѝ подобие и вместо да изследват "това, което е", изцяло се ориентират към "това, което трябва да бъде".

Поради естествените днес технически и ресурсни ограничения изследването не може нито да "изведе" учениците от стандартния училищен контекст, нито самото то да "излезе" отвъд формалните контури на "нормативния" свят на предварително формираните концептуални хипотези. Затова изследователя е изправен пред опасността учениците свободно да се крият от погледа на "външния наблюдател", да му предлагат очакваните от него реакции и по този начин да имитират тъкмо нормативния "ценностен модел на света" така, че на изследователя да остава само формалната процедура за регистриране и картотекиране на предварително класифицираните и йерархизирани "матрици".

Тези различни по своя характер и обективно значение обстоятелства налагат избор на специфична изследователска методика - свободно групово фокусирано интервю, с проективни (сюжетно-игрови) елементи. Подобен род методика плътно се доближават до стандартните обучаващи игри. Разликата обаче е твърде съществена: в случая практически отсъства дидактичният елемент, но се подсилва диагностично-изследователския.

На ученици от 9 и 12 класове предложихме да си представят, че вече са завършили гимназията и упражняват някаква конкретна професия. Така се създава една, в известен смисъл, нетривиална, свободна ситуация "когато всичко е възможно". Значимостта на този изследователски ход е огромна тъкмо поради факта, че става дума за изследване не на нормативните, а на "реалните" качества на днешния душевен свят на младите. Разбира се самото това разграничение остава твърде условно, но то има своите основания: така можем да уловим живите, динамични моменти в отношението на младия човек към заобикалящата го действителност, а не едни или други вербално екстериозирани нагласи и ценностни ориентации, макар и те да са важен ресурс на това отношение, без да го изчерпват.

Всъщност приложихме определен род феноменологични процедури, чрез които създадохме кризисна ситуация. Ценното е че те динамизират процеса на съучастие на учениците в изграждане на "извънучилищната" ситуация, оставят ги активни субекти на тази нова ситуация, но същевременно издават и стандартните "хитринки", начини за прикриване на истинското отношение зад нормативно възприетите оценки и квалификации.

Дискусията протече с активното участие на учениците. Предприехме и съответни методически действия, които да ограничат "цензурата", която може да се очаква, че ще действа тъй като директорът на гимназията присъства на дискусията, а това може да възпира "нестандартните" мнения. Наистина това е един съществен фактор в хода на всяка дискусия, която протича в "официална" атмосфера. В нашия случай обаче самите ученици бързо преодоляха традиционните смущения. Да не забравяме все пак, че става дума за едно "изкуствено" пространство - на диалога и изривото въображение.

Формираната през проективно-изриво задание ситуация не е статистически обект, поради което данните от изследването не могат да бъдат екстраполирани върху мащабни социални процеси. Фокусирането на диалога върху различни аспекти на проблема за ролята на културата в образованието и живота по-скоро сондира и диагностицира наличните способности на учениците да възприемат една нестандартна ситуация, да търсят и да намират задоволителни средства за ориентация и ефективно излизане от такава ситуация.

Дискусията се проведе така, че се очертаха няколко плана в отношението на учениците към формулирания от водещия проблем - ролята на културата в образованието и подготовката към живота. Първият план се определя от системата на очаквания в отношение към "външни инстанции" - към възрастните изобщо, към директора и водещия, конкретно. Вторият план - операционален - се оформя като система от конкретни действия, свързани с ориентацията в ситуацията и преодоляване на неопределеността в нея, от уменията да бъдат редуцирани смущаващите фактори и ситуацията да получи някакъв стандартен вид, т.е. на свой ред да бъде редуцирана към един или друг типов вариант.

Третият план разкрива по-дълбоките нагласи и ценностни ориентации, критериите за оценка на реалната значимост на ставащото с оглед приетите в групата или от индивидуалното съзнание ценностни модели.

Би могло да се говори за съчетаване на абстрактните норми, налагани "отвън" и възприемани като "неприятни, но задължителни" със собствените норми и образци на поведение, както и за известна операционализация на получаващите се в резултат на това, провокирано в дискусията съчетаване на мотивационни конфликти и тяхното инструментално (поведенческо) преодоляване или отслабване.

Ето и първата съществена констатация: учениците от тази гимназия имат много и развити навици за ефективна ориентация в нестандартни ситуации, способност да се адаптират към неочаквани за тях въздействия от страна на "външната среда" - тази на възрастните. В полза на това са и бързото навлизане на практически всички участници в дискусията, и свободното им поведение, бързите и непринудените реакции в хода на неочаквано възникващите напрежения и проблеми. Но не можем да оставим без коментар един, като че ли незначителен момент: въпреки, че са вербално активни участниците в ситуацията останаха "неподвижни" в пространството. Дори и след активната намеса на водещия, който предложи "близките" по роли участници да се разположат и пространствено "близо" един до друг, първоначално възприетото пространствено разположение се запази или пространството остана статично. Разбира се динамизирането на пространството може да се тълкува и като израз на известна "припряност", несигурност във възможния изход от ситуацията. Но точно този ефект се търси специално, за да се изявят базисните структури на "душевния свят" - начините за излизане от кризата. Както показва анализът на участниците в дискусията

просто избягват риска от "лошото представяне", очакват почти през цялото време нужната "парола" - знаци от страна на водещия и директора, които да им подскажат какво всъщност е "нужно" да кажат и покажат. Едва след като изключихме всякакъв род подобни знаци учениците се активираха, но отново само в чисто вербален план – започнаха директно да "подпитват" за "бележките" си след урока. По този начин те получават възможност сами да реинтерпретират "поставената им задача" – те просто обръщат ситуацията и стават "гаскали", започват да дават собствени бележки на "школото".

За нас в тази връзка е важно да се изясни каква е ролята на разширеното преподаване на културата в даденото училище. Както свидетелства дискусиата освен интересните предмети за учениците са важни и нестандартното водене на занятията, както и "по-голямата" свобода не само в преподаването, но и в общуването между ученици и преподаватели. Немалка роля очевидно играе и престижността на училището и конкурсният подбор на учениците. В училището учат не само деца от квартала, но и от цяла София.

Но дали става дума за влияние на определени стратификационни фактори? Дискусиата показва че това влияние, поне засега, все още е незначително. Независимо, че в групата бяха включени представители на различни паралелки – история на изкуството, моден дизайн и други, дори и на различни класове (9 и 12) в хода на дискусиата бързо се оформиха близки или общи реакции на учениците.

Втората важна констатация засяга по-гълбинните пластове на проблема. Докато учениците свободно и сравнително точно се ориентират в социалната ситуация, те остават по-пасивни и неориентирани в

отношението си към самата култура. В печеливша позиция са предмети, които пряко и конкретно се свързват с културата: рисуване, дизайн, музика и други. Констатирахме доста развит прагматизъм в отношението на учениците към културата. Те ясно ограничават периметъра на предметите, които според тях имат връзка с културата. Това са рисуване, история на изкуството, конкретни знания за християнската култура, езиците.

Ситуативното "обръщане" на стандартните роли и в този случай ни даде възможност да определим някои от "оценките" на учениците, които те самите поставят на културата. Тя е или условие за получаване на престижен и доходен занаят, или средство за задоволяване на индивидуалните потребности, или форма за общуване и спечелване на адмирации от връстниците или "публиката". Обобщено: важен за учениците е външният легитимационен фактор, а не духовният живот като самоценна реалност.

Много по-аморфни и неопределени са представите на учениците за ролята на стандартните учебни дисциплини - те са "за обща култура". Връзката на обучението с живота "след училището" се вижда или на твърде операционално ниво, или съвсем общо и формално - като фон и необходима санкция. Последното пролича в дискусията по повод "статута" на образованието.

За участниците в дискусията самото образование, ако не е "конкретно" и "операционално" остава само престижен повод за общуване и "връзки". Учениците съвсем точно отделят реалните фактори за успех в живота от абстрактните норми. Ако едното - връзките, отношенията с шефа, началният капитал се оказват житейски очевидни и правдоподобни,

приемат се без спор, то другото - литературата, историята, хуманитарните и естествените науки се разтварят в една аморфна "предметна маса", остават само пределно обща "ориентация". Интересен е в тази връзка фактът, че участниците в дискусиата слабо диференцират проблемите на българската история от историята на света. В този случай по-скоро се демонстрира конформизъм, некритично възприемане на общовалидните норми и ориентации. Никой така и не успя да покаже със същата достоверност и образност как образованието стимулира мисленето. Докато ролята на общуването и социалните контакти бе показана живо и точно.

Третата констатация засяга един конфликт, който едва ли е специфичен само за това училище. Живостта и яркостта на представите на учениците за реалните обстоятелства на сегашния им живот, способността им бързо да се адаптират към нестандартни ситуации влиза в противоречие със зависимостта от "външната санкция" в по-далечна житейска перспектива. Стенограмата на дискусиата, въпреки пропуските по технически причини е основа за по-задълбочен анализ.

Учениците не могат да свържат своите реални навици и способности с евентуалния си успех в бъдещето. Остават в една пасивна позиция на изчакване нещата да се подредят по естествен начин. Изчакването нагледно ни се демонстрира в нежеланието учениците да променят първоначалната пространствена конфигурация в хода на дискусиата. Нито един от тях нито вербално, нито поведенчески не промени първоначалното пространство на дискусиата: не се премести на друго място, макар че нямаше забрана за това, нито пък преосмисли избраната позиция. В този случай навлизаме в един конфликт, който надхвърля рамките на изследваната ситуация. Като че ли светът се свива в едно, макар и

богато с преживявания, но тясно "днес", а "утре" и "вчера" се изтласкват, едва ли не отвъд границите на светоусещането. Според учениците бъдещето не трябва да прилича на настоящето и съответно на това има статут на нормативен модел. Направихме опит да илюстрираме проблема за бъдещето, посредством реконструкция на онзи дискурс, който обхваща очакванията на учениците. Изведохме три основни семантики, които разбира се да открояват ролята на културата не само по време на образоването на учениците, но и в живота "след гимназията":

бъдеще - комплекс от термини, които описват желаното или нормативно "бъдеще", както и начина на поведение в "бъдеще" време на дискусията - семантичното "там-пространство";

настояще - комплекс от термини, които описват начина на адаптация и ориентация в "реалното време" на дискусията - семантичното "тук-пространство";

култура – образование - училище - комплекс от термини, които описват всички възможни значения на "културата" в дискурса, както на реалното, така и на "проективно-игровото" време на дискусията - семантичен посредник.

Предлагаме части от стенограмата от дискусията реконструирана според семантичните категории. Буквално се цитират конкретни реплики, мнения и становища изказани по време на дискусията. Разбира се важно е да не се забравя, че са извадени от стенограмата и следователно са положени на изследователско "фрагментизиране".

Фрагменти от стенограмата според семантемите:

- бъдеще: лекувам животните, събирам ги, пиша родословните... Имам частен кабинет... нещо като семеен лекар... След като се получи поколението, оттам нататък ще внимавам с родословието, ще лекувам... Ако не е толкова лесно? Тогава ще стана анималист и ще рисувам животните... Няма ли да лекувате безплатно? Ами разбира се... аз снимам природата, нейните красоти... Снимам предимно изгреви, залези, различни светлини, които се получават в самата природа. А не от изкуствени източници... Предпочитам да работя сама... Ще ги (фотографиите) предлагам в някакви списания за природата, на изложби. Предлагаш ли ги на учените? Е, по принцип, сигурно няма да им трябват такива снимки, защото те са с художествена стойност... работа в чужбина, не чак толкова скъпо платена, но все пак... Може да уда, защото там може би ще имам по-голяма изява. Не че тука няма, но там може да се... не знам може и да е по-интересно... А за постоянно ще работиш ли в чужбина? Сигурно някой ден ще се върна... Като начало подписвам документи, забрани за хвърляне на боклуци по улиците. След това увеличавам броя на галериите в страната. Обръщам се към архитектите. Но и се стремя нивото на културата да се качи, както например в Германия, в Испания. Там нивото е много високо и искаме да ги стигнем... За финансите. Заплатата (на бъдещия министър) не е много висока... Налагам строги закони за нарушаване... До момента държавата е била западнала, появявам се аз и всичко оправям... Откъде ще вземеш финансите? От народната банка, от банкерите, взимам заем след това, когато се разработят галериите изплащам, връщам заема с лихвите... Ще дигаш нивото на културата... Само ти ли го правиш, а народа? Ще ги подканвам, ще ги подканвам... това е много трудно, ще използвам най-различни средства,... не, без насилие... Ще вложя много средства, дори и лични... за построяване на академия... Има вече... За нови такива... Не сме някакви величия,

просто колектив сме. Просто желаем да търсим млади таланти да се изявяват, в комедия. Няма да обръщаме внимание на финанси. Не, не безплатно, но просто, за да живеем, не повече. Няма на преден план... Какво би направила ако ти дадат някаква роля, която не ти допада, но ти дават много пари? Не бих я приела, има и малки роли, които бих изгнала интересни... ще играем някъде в театъра, на сцена... Трупа ще си бъдем. Там за имена много банално ми се вижда. По плакатите ще си пишем имената и хората ще знаят... Тук чакат всички за вашите пари, заемите! Даваме. А от къде вземате? От собствените... Ако си аниматор трябва да имаш талант и талантът някак си изпъква... Аз виждам бъдещето много по-розово, отколкото настоящето... А какво е реалното бъдеще? Ако го виждаме черно, няма смисъл... Как ще стигнете? Постепенно... Не за много богатство, а за да преживяваме, да бъдем щастливи в работата си, да ни харесва.

- настояще: ...закон, който спира тая частна практика, ще спориш ли?... ще споря, но ако не мога да направя нищо, предполагам, че ще мина на държавно... Все пак за начало трябва някакъв заем... ще взема парите от баща ми и после ще ги върна. Като спечеля малко... съгласяваме се с тези, които ми предложи парламента... не е ли по-добре тези, които вече има (галериите да се поддържат)... Какво ще правиш със западните паметници на културата?... Ще ги възстановя, стига да не са комунистически... ще поканя от чужбина преподаватели за престиж... Ще увеличи броя на такива училища като нашето... След като такова училище няма статус какво ще направиш?... Ще се боря за статута на училището, да се зачита такова образование като нашето... За да има нашата диплома същия статут като на художествена гимназия. Защото сега е на обикновена гимназия... За да е по-лесно да кандидатстваме във

висшите училища... Ако нямаш малки роли? Ами тогава трябва да я изиграя и тази (срещу голямо заплащане)... Не искаме да играем във филм. Там не виждаме реакция на хората... Как реагират - смеят се или плачат... Ако например, ти дават да играеш ролята, която погазва всички твои принципи, за пари. Какво ще направиш ще играеш ли? Ами ще изиграя, защото трябва да опитам всичко... Ако ще имаш много остра критика? Винаги ще намеря начин, дори и остро закачливо да отговоря, аз съм такъв човек... Пишеш ли сама пиесите, които играеш? Ако са кратки, аз не мога много да пиша.... А как ги печелите (банкерите трябва да печелят парите)? Големи лихви... Правите една пирамида и събирате парите, а после... Точно тогава, когато човекът е закъсал и парите са му нужни банките не му дават... А в какви проекти ще влагате парите? Занимавате ли се с благотворителност? Да, разбира се... Ти не започваш веднага с своята фирма, ти започваш или от държавната или от някоя друга фирма... Ако аз работя за някаква фирма и правя нещо хубаво шефът ще го харесва и има връзки сред другите и да ме запознае с тях... Късмет... наглост и нахалство

- култура – образование – училище:... Аз се занимавам с рисуване и ползвам наученото, занаята, който получих така... Веднага от училището направо в киното? А, не, след това завърших академията... Училището ви помогна да постъпите във ВУЗ? Не, не само, но това е основата... Аз обаче ги лекувам животните, а в свободното време ги рисувам. Според мен това винаги е полезно... Ще можем да разберем, какво всеки човек мисли, да речем като общуваме в класа. Като рисуваме, това също ни помага. Понякога за декорите на сцената, ако нещо не ни харесва дори и сами да ги правим... вижте аз обичам да рисувам като хоби, но по-нататък не смятам сериозно да се занимавам с него. Така че това просто ще

остане хоби. Когато постъпвах в паралелката мислех че ще стана художник, но сега вече не искам, но от това в никакъв случай не губя... Не мразя рисуването. Искам да играя там футбол или баскетбол. Добре, в спортната кариера, с какво помогна художествената гимназия? Общо взето - с нищо... и на мен с нищо не ми е помогнало, а времето, което ми е останало ще уча чужди езици... това училище помогна на много хора, и на мен специално даде много свобода, което в другите училища не е така, много свободни дискусии... това е много важно. Тук се гради мисленето. Както се казва, в спора се ражда истината, и се мисли по-задълбочено...на нас това училище помогна с изучаване на езиците. Но тогава тази хуманитарна гимназия да се казва езикова? Ама ние учим предимно историята. И с какво ви помага историята? С нищо не помага...Как така с нищо, нали там научаваме как действат другите банкери. Трябва да знаеш историята на страната. Но историята не ви учи на банкерското дело. Да, но също помага. Може да разбереш, дали човек от дадена държава е способен да тегли заемите. Икономиката...Училището ми помага, защото общувам с различни хора. Тяхното мнение ми помага...повече имаме рисуване и преподавателите се държат по-свободно...не мисля, че заглавието определя училището. Дори и да беше под друго заглавие, аз, първо бих гледала какво се изучава в това училище...за мен това, училище дава втори шанс. Ако например кандидатствам за художествена гимназия, но не влизам, тук мога да получа същата подготовка... християнското изкуство и култура, историята на изкуството, маркетинг, църковно-славянското пеене, език, древногръцки език. За екскурзовод...ние тук се готвиме за различни институти...Някой за художествената академия, някой за строителен институт... Много неща, които не се дават в другите училища. Дизайна, маркетинга... Това училище е една основа за бъдещето... За какво ви е училището? Не е ли

много рано да мислим... Постепенно ще става... значи, връзки, късмет, наглост и нахалство. началник, клиенти... А къде тук е приносът на училището? В началото... Това ни дава основа за по-нататъшни работи... той може да има и някакъв страховен талант и друго, обаче за да го развие, той трябва да започне с нещо, с основата... за да се развие таланта училището му помага... учителите, общата култура... от техния личен опит... Ами насочват... според мен не е училището, а там, като говорим помежду си, с учителите, с хората... А училището... трябва да мислиш по определен начин, както учителят ти предава. Трябва да зубкаш, да мислиш като него... Аз искам да кажа, че не знам какво ще бъде, но уча това, което ми е интересно. И мисля, че всички трябва да са така.

В дискусията ясно се прояви определено безпокойство по отношение на това, доколко фантазията на участниците е правилна, доколко правилно те "имитират" нужното на водещия поведение. Участниците в дискусията постоянно настояваха водещият да им определи външните контури на ситуацията, за да могат те да развиват своите "оригинални мисловни способности" ефективно. Като че ли с това се търси някаква външна гаранция за по-добро "розово" бъдеще, което трябва да се различава от трудната и проблемна реалност. Възможно е в случая да наблюдаваме определено следствие на вече отбелязания "прагматизъм" при младите хора. Но силното им желание своевременно и еднозначно да получат потвърждение, че действат правилно, едва ли може да бъде обяснено само с това. В повечето реплики те се опитват да се дистанцират от грубата пресметливост, настояват, че искат да живеят не богато, но достойно и интересно. Само че никой не им казва как да стане това!

Средното училище през ... 2015 година: "Не ни казвайте нищо!"

Повторихме изследването проведено сред гимназистите през 1995 и през 1999 г., благодарение подкрепата от Фондация “Отворено общество”. Като цяло методиката беше същата, както и в предходното - симулативно проиграване (simulation&gaming) на определени проблемни ситуации. Изследвания от този тип се свеждат главно до специфична дискусия, в която нейните участници моделират ситуация, когато един или друг актуален проблем – в случая реформата в училищното образование се приема като вече решен. Освен това, участието в дискусията има т.нар. сюжетно-ролеви характер. В нея участниците сменят всекидневната си гледна точка и позиция с друга – играва и по този начин, от една страна, се активизира тяхното участие, а от друга, се намалява влиянието на вътрешната цензура върху поведението им в дискусията.

В нашето изследване на 20.01.1999 г. с учениците от 3 СОУ в София, а на 27.02.1999 г. с учителите от някои софийски училища и Техникума по текста симулирахме следната ситуация: средното училище през 2015 г. Изборът на тази методика, както и на самата играва ситуация се обуславя не само от възможностите, които тя предоставя за изследването на проблема, но и от факта, че такава симулация вече проведохме с учениците на същото столично училище през 1995 година. Тогава учениците се опитаха да си представят какви ще бъдат те през 2010 г., както и това, с какво им помогна (или попречи) “отдавна” полученото средното образование.

За да се допълни картината от това повторно изследване, решихме същата задача – да си представят какво ще бъде “нормалното училище” през 2015 г. – да поставим на група учители.

Методът “simulation & gaming” е качествен метод за социално-психологическо изследване. Следователно данните получени посредством този метод нямат представителен от статистическа гледна точка характер. Същевременно, въпреки че получените изводи едва ли могат да се екстраполират върху цялата социална страта учители / ученици, те визуират някои съществени проблемни напрежения и конфликти в днешната мотивация към училището и необходимостта от реформата в него, както в средата на учениците, така и сред учителските кръгове.

Очевидна е разликата между участниците в играта, проведена с интервал от почти 5 г.: докато учениците през 1995 г. бяха “фантазьори”, то тези през 1999 са “реалисти”. Въпреки, че става дума за игра, за въображение, радикално се различават образите и самият манталитет на младежите. “Фантазьорите” твърде подробно и не без удоволствие описваха бъдещето, но не можаха да “запълнят” дистанцията, която го отделя от настоящето. Те така и не успяха да маркират поне схематично пътя, който би ги довел до реализацията на тези ярки и богати желания.

За разлика от тях учениците от изследването през 1999 г., въпреки общо взето нетривиалната за тях ситуация останаха реалисти. За тях утре по нищо не се различава, а и не бива да се различава от днес. В това отношение е интересно едно признание, направено в хода на дискусиата през 1999 г. – оставете бъдещето, никой не знае какво е то, доволен съм от това, което съм днес, а нещата се променят всеки ден така, че няма смисъл да фантазирам.

Повтарящите се и в двете игри роли – моделиери и художници (3 СОУ се профилира в областта на историята и изкуството) - също се интерпретираха по коренно различен начин. За разлика от твърде подробните, но

и твърде идеализирани представи на учениците от първата игра през 1995 г., връстниците им от 1999 г. ограничиха ролята на моделиера до тази на шивача, който трябва да може да шиє греха практически, а не като идея. И още една съществена разлика: учениците от изследването през 1999 г. избираха съвсем тривиални, но конкретни професии – счетоводител, икономист, медицинска сестра. Но дори и по-престижните – адвокат или съдия – се мислеха в категориите на постижимото и реалното. Своят прагматизъм те изразиха с пределно кратка формула – всяка професия е полезна, ако носи пари. Без пари в днешния свят, както и в този през 2015 г. нищо не може да се направи. И моделиерите, и художниците, и адвокатите, мислят за бъдещите си професии преди всичко в категориите на материалния успех, който има съвсем ясни индикации – да имат кола, къща, да почиват в чужбина и т. н.

Въпреки, че настоящето се възприема от участниците в играта съвсем неоптимистично, самите млади хора не го поставяха в една или друга ценностна, оценъчна скала. За тях то е реалност, факт, с който те трябва да се съобразяват. Приемат се и богатството, и бедността. Неравенството, социалното различие вече не се интерпретират идеологически, а се възприемат като нормални резултати от това, дали даденият човек успява или не успява в живота, свързват се с индивидуалната, личната конкурентност и способност да печелиш в живота.

Още една важно разлика: младите хора през 1995 г. бяха несигурни, постоянно търсеха някакво подсказване за това, какъв модел трябва да изиграят, за да получат добра оценка от водещия, докато учениците от изследването през 1999 г. се включиха активно в играта още в първите десетина минути и не без предизвикателство към “възрастния” екип. Не ги интересувахе и евентуалната оценка за тяхната игра.

Различия наблюдавахме не само в игровото поведение, но и в начина на изразяване, на построяване на изречението, които разкриват различни личностни качества на учениците от 1995 и 1999 г. “Фантазьорите” имаха изключително добре построена реч, развити навици за публично представяне на “нормалното”, като желано от “авторитетните инстанции” – водещия, учител, възрастния свят изобщо. Те умееха да показват публично, че знаят какво трябва да показват, за да получат добри оценки. “Реалистите” от изследването през 1999 г., като че ли загубиха арсенала на “добро представяне”. Но в поведението си те показаха съвсем ясно, дори и демонстративно, че точно това не ги интересува. Основното за тях в образованието в крайна сметка се свежда до чисто практически неща като “писане и четене”. Те съумяха в крайна сметка да определят съвсем ясно и предметно желаното от тях качество на образованието – да им служи за по-добър живот днес, а не утре. Знанието трябва да е ясно и интересно, но най-вече, да помага за успеха в живота. Например един от игровите персонажи “таксиметров шофьор” подхвърли, че изучаването на английски и математиката в училището е полезно за него, за да говори с клиентите си и за да смята добре парите си. Когато “реалистите” говорят за “висше” образование, то вече не се мисли като задължително продължаване на средното, а като средство за получаване на желаната конкретна професия и квалификация.

Ето защо младите искат - и не без основание - учителите да ги ориентират в практични и ясни неща. Но не намират отговор на тези свои потребности в настоящата учебна програма. Затова те настояваха да бъде ограничен броят на необходимите дисциплини и обемът на знанията, но не и за сметка на съдържанието. Друго тяхно изискване беше материалът да бъде поднасян в ярка и интересна форма. Но главно –

отношенията им с учителите да бъдат равнопоставени, да има взаимно уважение и разбиране.

В психологически план трудният живот в конкурентни условия рязко интензифицира процеса на социализация и адаптация на младите към новата ситуация. Докато повечето учители все още ги разглеждат като “деца”. Но “децата” са млади хора, които за своите 15-17 години твърде добре се ориентират и в стойностите, и в ценностите на модерната ситуация.

Ранното узряване наистина изисква радикална промяна на отношенията между учители и ученици и се оказва и един от приоритетите в дискусиата. Но зад искането за равнопоставеност, за уважение е възможно да се крие и нещо друго. Учениците, добре ориентирани в настоящите условия за живот, искат пътя им към професията, към реалността извън училището “да се скъси” – да отпаднат “ненужните” за тях абстрактни предмети. Реалистичните и прагматични учениците искат не една или друга абстрактна схема или формален план, а оптимално и реално, достъпно за повечето млади хора образование, което да им даде шанс да успеят, наред с другите. Младите вече приемат като реалност фактът, че образованието струва пари. И тяхното искане е то да отговаря на цената, която те заплащат в една или друга форма за него. Също така дълго следване могат да си позволят само по-богатите, “по-разглезените”, както казаха някои от младежите. “Нормалният” човек трябва да получи всичко необходимо, за да започне да печели самостоятелно, да не бъде бреме за семейството си. В същия контекст мотивът “за успех в чужбина”, макар и да прозвуча съвсем ясно и “чуваемо”, вече е минал в графата на “фантазиите”. Наистина той блазни, но реализмът и прагматизмът на младите вече им подсказва, че това едва ли е “краткият път”

към техния успех. Затова и броят на желаещите да се реализират в чужбина е значително по-малък от броя на онези, които “останаха в България” 6/16. Прагматизмът и ранното запознаване с реалиите на живота подсказват на младите, че в чужбина успехът няма да е по-лесен.

В изследването активно дискутирахме и още един важен аспект на реформата в образованието: необходимостта от наблягане върху езиковата подготовка, практическите квалификации и компютърната грамотност. Последната, обаче, се оказа огромен технически, икономически, дори и социален проблем за днешното училище. От 22 участници само трима или четирима имат достъп до компютър, но не могат реално да работят с него. Дистанцията в това отношение е огромна. Дори и най-“компетентните” момчета смятат, че за да се работи с компютър е достатъчно да знаеш английски и да можеш да пипаш клавишите. Само едно момиче успя коректно да определи що е Интернет.

Възможно е една от причините да е все още слабото разпространение на домашните компютри. По думите на участниците малко семейства могат да си позволят да имат компютър. Но едва ли нещата се свеждат само до това. В самото училище все още не се показва реалната роля на компютъра, на модерната информационна среда за повечето практически професии, за всекидневния живот. Твърде ограничена е и материалната база за компютърното обучение. Според реликата на една от участничките най-модерните компютри в тяхното училище са “Правец-8”.

Сложността на живота извън играта и училището, както и ранното запознаване с реалните житейски проблеми безспорно е решаващ фактор за пределно прагматичната нагласа към обучението. Но не бива да се

подценява и фактът, че повечето от учениците, участващи в изследването отдават не по-малко значение и на възможността предметите и материалът за обучение да бъдат избираеми. Изобщо, свободата при избора на типа и съдържанието на обучението се оказва един от най-високо оценяваните фактори, от които зависи качеството на средното образование.

Особено болезнен се оказва един, като че ли страничен за дискусията въпрос за държавните и частните училища през 2015 г. Вече казахме, че днешните ученици са наясно с реалиите на живота. В една хипотетична ситуация, кое училище биха избрали за своите деца, повечето от учениците еднозначно посочиха частното. Но предимствата на това училище в сравнение с държавното не се разглеждат съдържателно. За днешните ученици и утре държавата няма да може да отдели за образование достатъчно пари. Докато в частното училище този проблем е решен с високите такси. Ето защо в частните училища има всички материални условия за нормално обучение: светли класни стаи, малки паралелки, най-нови компютри. А учителите са добронамерени, интересни и уважават учениците.

Въпреки че държавното училище “губи” в сравнение с частното като среда за обучението, то все пак остава по-авторитетно от гледна точка на програмата, на качеството на образованието. Учениците, които “изпратиха” децата си да учат там, подчертаваха, че в държавното училище се дава много по-добро “общо образование”, докато в частното нещата се свеждат до “нагаждане на учителите към прищевките на богатите ученици”.

Включването на учителите в изследването от самото начало ни ги разкри в неочаквана светлина: учителите от изследването през 1999 г. се държаха в изследователската ситуация почти по същия начин, както учениците през 1995 г. Те трудно се включваха в дискусията, постоянно искаха да получат потвърждение от водещия, очевидно възприеман от тях като “представител на горните инстанции”, дали отговарят и изобщо дали се държат правилно. В известен смисъл може да се твърди, че психологически те така и не успяха да се освободят от вътрешната цензура и да се включат в играта.

Известната резервираност и дистанция в поведението на участниците в декларираната като свободна игра процедура на изследването подсказва, че днешното българско училище изобщо и учителят конкретно са поставени пред много повече значими проблемни фактори, отколкото преди, но все още не разполагат с необходимите и достатъчни средства, за да се справят с тяхното въздействие. От една страна, училището действа като застинала и йерархична система, а учителят остава пасивен изпълнител на налаганите от тази йерархия стандарти и необходими изисквания отгоре и затова се намира в постоянен стрес.

Дискусията разкри и един интересен нюанс – днес пресиращото въздействие на йерархичните отношения в системата на средното образование се допълва от все по-значимото влияние на “пазарния” фактор – намаляване броя на учениците. Съдбата на учителя все повече зависи не от това, как и какво преподава, а дали има необходимия, според изискванията на системата, брой ученици. Съдбата на учителя зависи и от съотношението между задължителните, т. е. налаганите отгоре предмети и желаните, избираеми от учениците. Толерирането от висшестоящите инстанции вече се коригира и от това, доколко учителят е приет от

учениците, доколко посещават уроците му, а по отношение на училището като цяло, доколко учениците се записват в едно, а не в друго училище.

Въпреки вече отбелязаната тревожност, напрежение и дистанция към уж свободната игрова процедура, в дискусиата се очертаха различни варианти, които учителите предлагаха, ако не за пълно премахване на пресиращите ги фактори, то поне за тяхното отслабване и париране.

Темата “пари” и тясно свързаните с нея теми “брой ученици”, “избираемост на предметите и равнопоставени отношенията между учителя и учениците” имат по-адекватно решение в частните училища според участниците в дискусиата. Те имат пари и затова могат да си позволят това, което най-много тревожи учителите от държавните училища – да ограничат броя на учениците в паралелките, да въведат свободен график на занятията и по този начин да разтоварят както учениците, така и учителите, да осигурят нормални условия за обучението като на първо място, сред тези условия учителите поставиха редовното хранене на учениците. Принципната роля на фактора “пари” определи водещата линия на аргументацията в хода на игровата дискусия – тъй като държавата има по-малко средства, “държавното училище през 2015 г.” се постави на по-абстрактно, по-далечно място. То отговаря за “общата култура”, докато “частното” и “частната фирма”, която го спонсорира отговарят за конкретни неща.

Според учителите именно решаването на проблема за финансирането на училището би решило и всички други проблеми на днешното ни средно образование: привличане на повече учениците, запазване на работните места за учителите, осигуряване на добра база за интересни занимания.

Но дали това е същинският проблем на днешното училище? В хода на дискусиата се потвърди фактът разкрит още в изследването с участието на учениците - независимо от това, дали училището е частно или държавно, то не е чак толкова интересно и привлекателно за учениците. Разликата се свежда по-скоро до по-добро хранене, по-добро здравно осигуряване, по-голяма чистота и здравословен начин на живот. Но собствено съдържателните аспекти на обучението в днешното училище отиват на заден план и остават твърде абстрактни и лишени от реален житейски смисъл както за учителите, така и за учениците.

Оттук идва и новата роля на различни, игнорирани преди социални фактори на обучението: контакти с родителите, способност на самото училище да намира ресурси извън традиционните бюджетни механизми и т. н. За съжаление, обаче, точно тези възможности останаха “в сянка” по време на дискусиата. Въпреки че материалите от дискусиите нямат представителен характер те диагностицират един твърде сериозен проблем. Тоталитарната система направи училището самоцелно, изолира го и стерилизира външната му среда, редуцира отношенията между училището и обществото до тези между родители, ученици и учители. Нещо повече, днешният учител, като че ли не вижда своя реален ученик, мисли го абстрактно като безполово същество, макар днешните “деца” на 15 - 17 г. вече съвсем ясно да си представят какво е това и пол, и секс.

Поради спецификата на изследването участниците му бяха лишени от различни “отпращащи” към правилния отговор презумпции. Така те останаха “свободни” да търсят изход от тревожащите ги проблеми сами. Отказът им да търсят партньори във всекидневния живот, да видят реалните, а не идеални ученици ни дава основания да заключим, че наследената от преди пълна стерилност на учебния процес и училището не са

преодолени. В дискусиата се говореше за обществото изобщо, за личността изобщо, за фондациите и обществените организации изобщо. Преодоляването на стерилната представа за училището и образованието е истинският проблем, който трябва да реши училищната реформа в днешна България.

Училището не може да формулира стандартите, изискванията за обучението в изолация от реалните си партньори. Но кой, а по-точно кои институции, организации и най-вече личности трябва да се включат в този диалог, за да гарантират обществената значимост и приемливост на съответните стандарти и учебни планове? Очевидно е, че това не може да бъде нито само министерството, нито само научните и университетски среди. И този факт, въпреки тревожността и опасенията “да кажат нещо неправилно” признаха и участващите в дискусиата учители.

Какви са пътищата и механизмите за ефективни връзки и контакт между училището и реалните социални субекти – различни групи, различни култури, различни модели на живот? Търсейки отговор днешният учител все още мисли с категориите на тотално тъждественото, не допускащо житейски и екзистенциални различия общество. Той приема само количествените вариации – по-умен, по-богат, по-талантлив. Но нито днешното, нито, още повече, следреформеното българско общество ще бъде еднородно, ще изключва радикалните житейски различия и многовариантността на моделите на поведението.

Проблемът на реформата, осъзнат и добре рефлектиран от учителите в дискусиата, е точно невъзможността на един общ за всички модел (план) за обучение, който да обхване реалното разнообразие на мотивите, оценките и отношенията към желаното от учениците, техните

родителите и нормалното демократично общество средно образование. Вместо, обаче, да се търсят варианти за решаване на този проблем, той отново беше подменен с поредната идеологизация, с търсене на някои общозагължителни национални норми и ценности.

Интересна е и близостта в оценката на желания модел на образование между учениците и най-младите учители. И за едните, и за другите приоритетно е свободното общуване, взаимното уважение и правото на избор. В сравнение с дискусиата, в която взеха участие учениците, тази на учителите се оказва дори по-бедна в един от най-съществените за модерното демократично общество аспекти – правата на човека. Темата за правата на човека все още остава прекалено далечна и абстрактна и се свежда до казионната формулировка за съотношението на правилника и ангажиментите на ученици и учители в твърде формализираната институционална среда на училището. Вижда се очевидната емоционална бедност, опростеност на представите за отношението учител - ученик. В резултат изходът от репресиращите условия на днешната училищна йерархия се търси само в една емоционална плоскост – образованието да носи удоволствие и за едните, и за другите. Това съвсем не е малко като имаме предвид емоционалната бедност на днешното българско училище. Но не е и достатъчно. Учениците са категорични като отстояват тъкмо правата си като индивиди, равнопоставени на учителите. Друг е въпросът, че и те разглеждат тази проблематика едноизмерно – дали един учител им харесва или не.

Отбелязаният в качествено изследване подсилен афективен потенциал при обсъждането на конкретните образи на „лошите“ показва, колко опасна е днешната „недисциплинираност“ на сетивата и емоциите на младите.

Тази опасност не може да бъде намалена чрез традиционните рационални аргументи в полза на толерантност и допускане на различието точно поради липсата на съответната комуникация в полето на младежката менталност. Не свикнал да чете, т.е. да пренася опита на другите и от другите ситуации в своя свят младият остава нечувствителен към рационалната аргументация. Просто „не помни” случилите се преди трагедии, свързани с радикалния национализъм.

Не помни защото няма собствена памет, а това, което му се предоставя като такава не го предупреждава, но само възпалява афектираната от трудната ситуационна сетивност

необходима."

III. Политика и аномия

През периода 1990-2005 екип от изследователи в състав: Д. Варзоновцев, М. Георгиева и Н. Обрешков проследи еволюцията на електоралните нагласи в българското общество. Бяха обхванати всички парламентарни избори от 1991 до 2005 година, местните избори през 1995 и 1999 и президентските избори през 1996 година. Основният метод на тези изследвания - симулативната игра, разкрива всекидневните измерения на електоралните нагласи електорални нагласи в най-общ вид се разбират очаквания, настроения и нагласи, които мотивират (или демотивират) участието на хора в изборите Играта поставя участниците в позиция на политика – народен представител, министър-председател, президент, който вече е избран и на когото предстои да реализира предизборните си обещания. По този начин в хода на дискусията реалният избор се проблематизира чрез сблъсъка между желаното „преди” състояние на нещата и осъзнаването на множество пречки пред това да стане реално „след изборите”. Колкото е по-голямо различие между желанието и реалността, толкова по-слаба е електоралната мобилизация на съответните партийни „програми” и „лозунги”.

Според методически изисквания участниците трябва сами да измислят такива имена на „представяваните” от тях партии и предизборни коалиции, в които би проличало ясно посланието за избирателите. Освен това те трябва да формулират своите послания на „обикновен” език, т.е. да избягват широко експонираните в публичното пространство политологически щампи и клишета. С други думи, участниците именно „се

маскират” като политици, и по този начин... демаскират реалната политика.

Трябва да отбележа, че подобен „овсекидневен” дискурс много се доближава до образността на митопоетичното съзнание на архаичния и фолклорния човек. И в този смисъл термините „маска” и „маскиране” тук имат не само метафоричен, но и функционален смисъл.

Във всекидневните представи и нагласи, разкрити в хода на изровите симулации, властта има принципно различна осмисленост. Властта тук се разбира като място, където се изпълняват най-съкровени желания на хората. „Маскираните” като политици участниците в симулативните процедури разкриват точно тази опозиция. В огромно мнозинство от проведените изследвания те така и не успяват да изиграят ролята си пълноценно, не могат да се вживяват в ролята на политика. Продължават да говорят за своите собствени роли в трето лице. Според тях „политикът” е този, който успява да попадне във властта, ДА ВЛЕЗЕ “там”, като преодолява огромни трудности. А те не успяват и остават “тук”, в делнична и сива реалност.

Всъщност, сюжетът на влизането във властта е и водещ – хората дискутират маршрутите и преградите, които ги делят от така желаното място на сбъждане на желанията. Едва ли тук е място за подробния анализ на тези сюжетни ходове и обстоятелства. По-важно е да се подчертае общото - „политикът” успява да влезе във властта, само ако успява да „излъже” избирателя. И в тази смислова плоскост това е СЪВ-СЕМ друго, различно от всекидневното пространство. В изровите симулации биват пробвани такива схеми на аргументация, в които лъжата се минимизира, изтласква се като се замества с „по-реалистични”

тълкувания. Важно е, че лъжата, за която у участниците няма нито капка съмнение, се изразява в термините на политологическия езиков апарат. А „реалистичното“ ѝ заместване се представя в термините на обикновения всекидневен език.

Политикът е маска на лъжа. Но защо той все пак успява? Играта показва ясна двусмисленост, наличие на два мащаба на оценката и аргументацията. „Политикът“ не лъже всички, той лъже противника, врага, „тях“, за да може да помогне там в политиката на „нас“, на своите поддръжници.

Колегата Евтимов още през 1995-96 г. сподели, че повечето варненци, повярвали на пирамиди, вярваха, че „фараоните“ лъжат не тях, а другите, за да им осигурят свръхвисоките печалби.

По същия начин в изгровите дискусии „ключови формули“ биват изричани само за да бъдат идентифицирани „нашите“ и „вашите“ аргументи “за” и “против” реализуемостта на такива формули. Споровете, яростните дискусии не се водеха по съществуването на засяганите проблеми, а за или против преразказа на основните „клишета”. Именно в това преразказване се конституираше линията разделяща електоралните мотиви на „наши” и „техни”.. По този начин властта на това място дарява без да взема. Би могло да се говори, че на властното място се нарушават всичките разменни договорености, всичките културни еквивалентности. Това радикално различава „пост-преходната” културна систематика на властта, която като отказва да разменя своите блага срещу услугите не губи своята сила да задоволява успелия да „се промъкне”. Лъжата е точно това – да откажеш връщане на услугата. В тази връзка съвсем не е случаен и този факт, че в началото на настоящия век като че ли се

възкръсна темата за клиентелизма. Играта разкрива корена на това „проглеждане”- клиентелистките схеми престанаха да лъжат и се превърнаха в банален сюжет на масовите медии.

Ако погледнем историята на изследванията, трябва да се признае, че постепенно този род идентификационни практики се отслабва. Фигурата на „политика” в играта се изтласква към периферията, а на преден план излиза другата – „управляващи”. Колкото и да е условна тази реконструкция, би могло да се твърди, че промяната в мизансцена на играта съвпадна с реалното започване на реформите в българското общество, т.е. след 1997 г. Властта по този начин окончателно се отдели от тук-и-сега на делника, от обикновеното пространство на живота. „Управляващите” са тези, които успяха да останат там. Те просто „обитават” това желано за другите пространство. Сменят се и изгровите маски. В качеството на такива се ползват имената на конкретните политици, упражняващи властта като министри, съдии, кметове, прокурори, полицаи. Позитивното в случая е, че разговорът получи друга насока – обсъждат се по-конкретните, по-лично оцветените качества на „управляващия”. Напреженията не отслабват, но се свързват с друг акцент. Управляващите или не могат, или не искат да покажат, крият начина, по който са успели да останат във властта, да управляват. Понеже те вече не се нуждаят от електоралната подкрепа и налагат своите интереси, безоснователността на тяхното присъствие във властта подрива доверието в техните действия като управляващи. „Политикът”, който се идентифицира като „наш представител във властта” ставайки „управляващ” скъсва тази символна връзка и зависимост... без да докаже, че има право на това.

Единствения аргумент, който оправдава действията на управляващия е неговата сила, неговата способност да действа въпреки обстоятелства, дори въпреки обещанията, които той е раздавал в качеството си на „политик“. Всъщност управляващият сваля маската и се представя като такъв – груб, егоистичен и алчен. В тази еволюция, забелязана в изследвания още по време на местните избори през 1995 г., управляващият се налага чрез демонстрация на силата на своите желания. Дискутират се имотите, проектите, в които участват реалните управляващи, но в една семантична модалност – „ех, колко успяха да откраднат“.

Би могло да се говори за връзката между смяната на централните роли в игровите симулации с процеса на загълбочаване на кризата на партията в българската политика. Но не само.

В игровото пространство се очерта още една твърде интересна ролева позиция, тази на „държавника“. „Държавникът“ представлява държавата. Във всекидневния дискурс държавата и властта започнаха да бъдат разделяни още през 1991 година в играта „На следващия ден след изборите“. Към 1995 и особено към 1996 година държавата окончателно беше лишена от каквито и да било властни прерогативи и „държавникът“ остана кух персонаж. В играта през 1996 това се изрази във формулата, предложена от участниците - П.Стойанов се избира не като президент, а като..и.г.царя. Но фигурата на „държавника“ се появява и като спомен за „преди“. Това е... мъртъв държавник, държавник, смъртта на когото означава смъртта на държавата. Нейната абдикация от властта.

Ако говорим за „маската“ в този контекст, то държавникът е маска на „импотентната“, безсилната държава, властта на която няма никакъв

потенциал да решава проблемите на обществото. „Мъртвият” държавник, обаче не е мъртвец във физиологичен или символичен план. Той “омаскарява” силата на реда, делигитимира закона и нормата. Защото законите или са мъртви, или са фалшиви, но и в единия, и в другия случай - неработещи.

Има и още един символен план на „държавното” присъствие в игровите симулации – ретроспективен и носталгичен. Но за разлика от „политика”, игровият „държавник” със своята отвъдност и импотентност демотивира електората. Идентификация с „бившия държавник” се оказва израз на апатия и разочарование.

Четвъртата активна игрова позиция, присъстваща в изследванията през целия период е тази на „силната ръка”- на желания „герой”, който с един удар ще победи враговете, ще установи ред и ще върне сигурността. В еволюцията на електоралните нагласи, визуирани в изследванията героят се появява много рядко и за кратко. Трябва да се каже, че ние визуирахме в качеството на такъв „герой”, реално разигран в играта само Б.Борисов (2006г.). Иначе героят присъства като фон, като скрита някъде, но така желана „силна ръка”.

Около мотива за силната ръка се дискутираха главно темите за реда, за борба с корупцията, за наказание на виновните и възмездяване на онеправданите. Тази тематизация очевидно възпираше механизма на персонализацията, на издигането на конкретния кандидат на ролята на „силния човек” в играта.

Днес това очакване се превърна едва ли не в масовата нагласа, защото..властта лъже. И само „силната ръка” е способно да осветли множество моменти, в които властта чрез своите „представители” лъже.

Но всъщност нещата не стоят така; Властта не лъже! Защото тя стои зад всяко действие на хората –насочва ги в нужната посока. Не, не „за себе си“ ! Властта не е личност, не е институт. Властта е принуда да се извършват действията в социума. Това е редът, който се налага не от личности или групи такива, а от социума

Интересно е да се прочете Фрейзър за „златната клонка“ по повод на Египетския комплекс. Египет убива баща си. По погрешка? Не. Властта не е принадлежала нито на Египет, нито на баща му. Те са били фигурите, които изпълваха със съдържание нуждите на общността – да я бранят, да я защитават от отвъдното. Най-много да призовават гъжда при сушата. Защо Египет убива баща си-вожд, който се справял с тези задачи. Защото престана да се справя. И общността доверява на Египет тази функция. До следващия провал.

В тази „първобитна“ общност властта е условие за живот Тя е на някой само временно. Всъщност и днес властта е на никой. Но не поради същата си природа-да държи реда в общността ...от само себе си. Днешната власт отдавна изгуби своята базисна основа – да бъде естествено условие за живота на хората в общината.

Общината се разруши, а обществото изобщо не може да се саморегулира. Но това не отменя задължението на вече персонифицираната и институционализираната власт да върши тази работа временно.

Ето точно тук днешната власт започва да лъже въпреки че ни би трябвало да го прави. Така се стигаме до въпроса –защо?

Въпреки огромната дистанция, която отделя обществото на Египет от днешното, властта остава редоподдържаща съставка на цялото

ситуативно. Място, което се заема от способния да реши конкретните проблеми. И след като се справя – дим да го няма.

Това, че изборът постепенно става прерогатива на определени групи и структури в общността се определя от все по-големите размери на тази общност и съответно на все по-сложни задачи. Но общността делегира права на групата, предоставя ѝ на по-стегнат терен да прави все същия тест, който реши Егип.

Модерността чуни тази традиция – буквално разрушава замъците и обезглавява „самозабравилите се” египовци.

Но с това оставя властта... свободна за претенциите на множество претенденти. Не аристократи или знаещите, а публични и в този смисъл безродни. Конкурентността в случая е пазарна и е свързана с борбата не за общото благо, като се твърди в идеологията на новата власт – безродна и случайна, а на разделените вече пластове на живот.

Понеже нито една от групите претенденти не представляват нещо общо стига се до производство на новите визии за това общото – коренът на днешната лъжа.

Защо се реших да преразкажа тези общо взето банални неща? Защото днес тези неща вече не са банални.

Днешната власт вече не е на общността, не е и на обществото. Тя е властта на отдавна напусналите границите на конкретната общност, на конкретното общество процеси за интеграция... на самата себе си. Търговски, индустриални и най-вече финансовите такива. Така властта се оказва... безпризорна А в света на тоталната конкуренция нейното оприличаване на каквото и да било е... лъжа.

Това, което трябва да кажа конкретно. Тази лъжа хич не изглежда така. Лъжата е свързана с изначалното представяне на „неверни“ неща като истини. Те са „неверни“ не защото не отговарят на съответните научни опити или логиката. Те са неверни в основата си. Представят „желаното“ от съответните претенденти като истина. И така вкарват нищо не подозиращата общност в главоломна „диспут“ между множество основани върху „собствената реалност“ частни гледни точки. Днес се наблюдава известна концентрация на тези отделни частни производства на „истината“ в едно претендиращо да се представи като единствено такаво мнение. Може да се каже че това мнение може да се критикува от различните визии за истината. Още повече, че няма една единствено обща истина.

И така до безкрайност. Но все пак да си спомним Фрейзер - тази конкуренция за властта, която не е на някой свършва с едно и също –крах на поредния претендент.

Днес това вече не впечатлява никой.

Говори се за някакво невидимо глобално правителство, за олигарсите, които пренареждат властта както им се иска. Но това може би е и най-главната лъжа за властта днес. А тя остава същата, както преди хиляди години-не принадлежи на никой. И така постоянно разобличава подвизите на поредните едиповци.

В тези изследвания имаше едно „тъмно петно“-държавата. „Политиците“, които и днес и тогава се възприемаха и се възприемат като „други“, въпреки, че тяхното място там другде в политиката остава и до ден днешен желано... едва ли не от всички българи поради една причина –келенур. Но днес „държавата“ се появи... като липсваща.

Политиците с някаква магия или скриха, или откраднаха държавата така, че тя вече не може да се грижа за гражданите, изостави ги.

Така политиката се превърна в един от образите на аномията. Отказ от самото гражданство със същата аргументация, в която и конформистите, и изобретателите се извиняват за неспособността да изпълняват гражданските си задължения.

Защото нито държавата, нито гражданските ангажименти не влизат във всекидневния свят на българина. Той живее в държавата, както живее в къща, в квартала, в селото. Този живот в държавата, в който държавата се слива с територията, с нейните ясни всекидневни признаци – имоти, земи, пътища и всичко друго материално и мисловно, образуващи светът на българина.

Но защо е толкова нелицеприятен образът, престиж и отговорности на политика? В изследванията отговорът идва пак от всекидневно-латентното отъждествяване на обществото с капсулата на моето. С тази слята и бетонирана средова ситуация, в която социалността изцяло се разтваря и престава да бъде нещо... важно.

Политиката липсва в това пространство като нещо важно и съществено с едно изключение – политикът е нещо като посредник между широкия, модерен свят, който от една страна участва в прикриването на своето, родното, близкото, но от друга трябва да осигури размените и обмените със света.

Основата за това не са реални, функционални, институционални и други подобни рационални модерни средства и знания. Това са в известен смисъл магическите посредници на връзката на българина със света –

идеите за могъщите помощници, „началници”, които ако име се покланя и се подчинява трябва да отблагодарят. Тук политиката е именно ритуалното пространство за извършването на тези символни размени. Боас и Илиаде, разкриват сложната „конструкция” на тези размени и подаръци.

Това създава огромно напрежение между очаквания, желания и мотивите на индивида и възможността, той по един или друг начин да се включи в ритуала. Ето тук му пречи политикът.

И властта. Оказа се, че властта някак отвътре спира едните и допуска свободно другите към желаното пространство на размените и подаръците. Реализмът, колкото и да е условно това определение на българина не му позволява да признае, че именно липса на властта у самия него го прави неравностоен на тези, които пак по някакъв вълшебен начин са овластени. Обясненията са преки производни на съответните митологически образи на силния като носител на цялата власт. А той не е от тук. Тук него го представят агенти на ДС и КГБ, комунисти, НПО-та, соросиди, умни и красиви. Никакъв смисъл нямат личните достойнства, образование, практически умения, авторитет в професионалната среда. Тези качества са по-скоро осребреното благоволение от ТАМ и неговите посредници ТУК.

Всичко това е продукт и желан ефект от т.н. медиуми.

Това е този „форум”, на който се разиграват в достъпна форма всичките спектакли и на властта, и на политиката, за да скрият и откраднатата „майка-гържава”.

В последния образ има конфликт. Днешната гържава никак не е майка. Тази архаична функция, гържавата е играла именно “преди 10” Днес тя

се обърна в същата мащеха, каквато е била “преди 9”. Но главно някак “не родна” -..отоманска.

Всичките тези фигура на аномията, която подменя и трансформира не само „представи” за държавата, политиката и обществото, но на собственото положение на индивида в тази плътно митологизирано и поддържана като такава от медиите „реалност”

QUO VADIS? Между страх и надежда

Пандемията на COVID-19 в известен смисъл освободи натрупващото през 2019 година глобалното напрежение. Светът като че ли изведнъж се оказа пред неотложната необходимост да отговори на въпроса... какъв е. Не бих искал да поставя това питане в плоскостта на времевото приплъзване от вчера през днес към утре. Вирусът изведе това есенциално питане извън рамките на времето... пространството. Тази невъзможност е била показана още от Луис Карол. „Утре никога не е днес. Нима може да се събудиш сутрин и да кажеш: „Е, най-сетне е утре!“ отговаря Бялата Кралица на въпроса на Алиса – може ли да се отложи сладкото за утре.”

В известен смисъл може да се каже, че утре и днес, както и миналото са слети в момента на съществуване, на присъствие. В тази перспектива въпросът за утре, което следва днес е безпредметен. Бъдещето вече съществува в днес и вече го „препраща”. Собствено пандемията разкри именно това налично присъствие на „бъдещето” в днес Този свят, който се очакваше да настъпи утре, вече е тук въпреки че остава в известен смисъл неразпознаваем в „днешните” му видимости.

Опростено може да се каже, че кръгът на модернизациите се затвори в самото човешко и като тяло и като смисъл, себеосъзнаване. Технологи-зация, обизкуствяване на света се завърши вече в самото човешко. И вирусът показва, че то вече не е защитено от тайната на собственото му съществуване у себе си.

Вирუსът в тази връзка и именно резултат на тоталното обизкуствяване на света, технологически фактор за рязката и едновременна промяна. Всъщност на обезвластяване на-тези „скрити” последници на глобалната кооперация. Би могло да се каже в почти хегеловия план, че движението от природата към обществото завърши в тоталното сливане на едното с другото в тоталното производство/потребление на бо-лестта. С едно нещо, прекрати себенарастване на капитала, ограничи го именно в тоталното му място - в труда. Вирусът разбира се не „про-мени” труда в неговите технологически форми и разделения. Но остави ги отделени едно от друго и вътре във всяка действие.

Процесът за обизкуствяване засяга и самото светоусещане на индивидите. Сякаш информационните технологии вече са (почти...) готови да изместят менталното действие на човешките мозъци. Здравните и образователните технологии технизират, атомизират, автономизират все повече дейности, които преди изглеждаха напълно невъзможни извън организма на индивида. Така атомизирани и автономизирани, тези телесно-организмени образувания могат да изместват естествените органи и системи чрез заплащане, т.е. пазар, който е основното условие кооперацията да върши своята едновременно революционизираща и разлагаща или умъртвяваща работа. Вирусът просто направи тези невероятни преплитания –трудни, като че ли ги забави и остави недовършени за основния им ефект-принадената стойност и печалба.

Вирусът взриви оформилите се през последните години мощни глобални тенденции-миграция и популизъм. Между тях има сходство: защото и двата феномена съставляват израз на съпротивата срещу победилния глобално капитали-зъм. Но векторите на тази съпротива са противоположни.

Миграцията иска да си присвои отчуждението, именно, да го визуализира във всекидневието, като направи чуждото нормално, но без да го опитомява, превръщайки се в явна неспособност на капитализма да интегрира мигрантите. (Тъй като ги оставя да се оправят сами.) Вирусът „върна“ мигрантите вкъщи. И така наруши започналия преди десетина години процес на новото производство на глобалното човечество. То изведнъж се разпадна на множество светове на самоизолация в собственото им пространство и време.

Тук се откроява едно близко поле за анализ на ефектите от вируса. В българските условия шок от вируса се пречупва от специфика на капиталистическото тук.

И тогава се появява национализмът. „Ни ви щем... вируса!“ – това е изразът, който стои като чиста еманация на самостта, като същностен израз на своето собствено тяло и душа. Това настроение се доближава до късносредновековните представи на селяни, занаятчии, дребни търговци в тяхното осъзнаване, че нещата вече не им се подчиняват както преди, и че онези, които им обясняват света, всъщност ги лъжат, като с това още повече утежняват тежкото всекидневие. Злокобният вирус още веднъж и безмилостно потвърждава това отчуждение в основи Той лъже.. като остава „непипваем и невидим“

Така в обществото се ражда огромният потенциал за съпротива, описван от Манхайм като хилиазъм – който се оказва и първата („народна“) версия на утопията. Хилиазъмът, или хилиастичният порив, е пробив в долната лъжлива реалност към истинския свят на справедливостта и добруването. Този пробив се мисли като мигновен – трябва да стане

тук-и-сега, като изведе хората от царството на необходимостта към царството на свободата.

Остава обаче въпросът, възможна ли е съпротива? Съпротива е възможна, но не в руслото на вирюализираните „политики” от лядодесни или дяснолеви симулакри на системния тоталитаризъм. Съпротивата ще бъде извънсистемна. Така вирусът дава поле за разрастване на активния популизъм чрез създаване на все нови и нови религиозни и националистични констелации срещу всичко чуждо. Преди пандемията техният колеблив успех представлява израз на една все още плътка среда, непоставена пред наистина критически въпроси. Вирусът и породената от него безработица обаче неизбежно ще напълни тази среда колкото с ресурси, толкова и с варианти. Поне до толкова, до колкото „матрицата” им позволи някаква автономия.

Но това което се „случи” с вирусното сриване на всички мисли и немислими варианти на оцеляването разруши и аномията, разкри илюзорността на всичките форми и норми на ” отклонения „ Вирусът изведнъж като че ли лиши тези варианти на подмолното избегване на нормите и от тяхната енергия, обезсмисли ги. Пандемията разкри наличното „настояще” като илюзия и разкъса успокояваща илюзия за времето което върви само по себеси от миналото през настоящето към бъдещето както и илюзорност на всички антиутопии Защо? Защото в това „днес” възможно няма никакво „продължение” В хаоса на пандемия и глобалните трансформации доиде Путин, решен да промени света с всички възможни и невъзможни средства.

*Настоящото издание е по материали на няколко изследвания и моята книга „Обществото в което живеем. За работа върху първия раздел ми помогнаха идеите на Иван Хаджийски за общината в книгата му „Бит и душевност на нашия народ”, Университетско издателство „Св. Климент Охридски”, София 1995г.

**Т.М.Дридзе. Текстовая деятельность в структуре социальной коммуникации. Проблемы семиосоциопсихологии. М.,1984г./

***(Вж.Роберт Мертон. Социальная структура и аномия В: Роберт Мертон. Социальная теория и социальная структура Изд.во „Хранитель” Москва 2006, с.243-278)

